

Politički život

ISSN 2217-7000

Časopis
za analizu politike

Jun 2023

Broj

24

Istraživanja

Nikola Beljinac i Ivana Spasić

Da li je za etnokulturnu pravdu neophodna liberalna država?**Osvrt na (post) jugoslovensko iskustvo**

Puls

Aleksandra Krstić i Nikola Jović

Kako se novinari u Srbiji bore sa onlajn napadima - normalizacija digitalnog nasilja kao posledica izostanka institucionalne podrške

Pod lupom

Milica Topalović i Đurđica Stanković

Internet kao izazov zaštiti autorskih i srodnih prava

Svetska tema

Sanja Domazet i Maja Vukadinović

The concept of militainment: war as media spectacle

Globalno

Ivan Ejub Kostić

Islamski pokreti nakon Arapskog proleća: komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde

Politički život

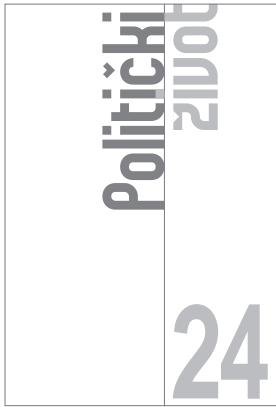
Milena Milosavljević Stević

Teritorijalna autonomija i nacionalne manjine u Srbiji

Prikaz

Slaviša Orlović

Veštačka inteligencija (ChatGPT) i naša budućnost s njom (Henri A.Kisindžer, Erik Šmit, Daniel Hatenloker, (2022), Doba veštačke inteligencije i naša ljudska budućnost, Klub Plus, Beograd)

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

CENTAR ZA
DEMOKRATIJU

Politički život

Redakcija

Prof. dr Slaviša Orlović (FPN; glavni i odgovorni urednik), Prof. dr Slobodan Marković (FPN), Prof. dr Vladimir Vuletić (Filozofski fakultet), Prof. dr Predrag Bijelić (Ekonomski fakultet), dr Gazela Pudar Draško, naučna saradnica (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), Prof. dr Dušan Spasojević (FPN), Doc. dr Milan Krstić (FPN, spoljna politika i EU), Doc. dr Despot Kovačević (FPN, Region), Doc. dr Ivana Jakšić (FPN, Političko ponašanje i kvantitativna istraživanja), Doc. dr Milica Kulić (FPN, Mediji i komunikacije)

Međunarodna redakcija

Prof. dr Spiros Economidis, London School of Economics and Political Science (LSE), London, Prof. dr James Ker-Lindsay, London School of Economics and Political Science (LSE), London, Prof. dr Cirila Toplak, Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani, Prof. dr Olivera Komar, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Prof. dr Damir Kapidžić, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Programski savet

Prof. dr Vukašin Pavlović (predsednik), [prof. dr Vučina Vasović](#), prof. dr Ratko Božović, prof. dr Goran Bašić

Sekretar redakcije

Ivana Jakšić

Izdavač

Centar za demokratiju, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Za izdavača

Prof. dr Dragan Simić

Adresa

Jove Ilića 165, Beograd
e-mail: politickizivot@fpn.bg.ac.rs

Dizajn

Goran Ratković

Prelom

Olivera Tešanović

Lektura i korektura

Olivera Veličković

Tiraž

100 primeraka

Priprema i štampa

Čigoja štampa

<https://www.fpn.bg.ac.rs/politicki-zivot>

CIP – Каталогизacija y publikacij
Народна библиотека Србије, Београд
32

POLITIČKI život : časopis za analizu politike / glavni urednik Slaviša Orlović. – 2023, br. 24 (jun) – . – Beograd (Jove Ilića 165) : Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka : 2014 – (Beograd : Čigoja štampa). – 24 cm

Dva puta godišnje.

– je nastavak: Analiza politike = ISSN 2217-6233

ISSN 2217-7000 = Politički život

COBISS.SR-ID 186943756

24

Istraživanja

- Nikola Beljinac, Ivana Spasić, Da li je za etnokulturnu pravdu neophodna liberalna država?
Osvrt na (post) jugoslovensko iskustvo 7

Puls

- Aleksandra Krstić, Nikola Jović, Kako se novinari u Srbiji bore sa onlajn napadima - normalizacija digitalnog nasilja kao posledica izostanka institucionalne podrške 27

Pod lupom

- Milica Topalović, Đurđica Stanković, Internet kao izazov zaštiti autorskih i srodnih prava 41

Svetska tema

- Sanja Domazet, Maja Vukadinović, The concept of militainment: war as media spectacle 53

Globalno

- Ivan Ejub Kostić, Islamski pokreti nakon Arapskog proleća: komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde 61

Politički život

- Milena Milosavljević Stević, Teritorijalna autonomija i nacionalne manjine u Srbiji 79

Prikaz

- Slaviša Orlović, Veštačka inteligencija (*ChatGPT*) i naša budućnost s njom (Henri A.Kisindžer, Erik Šmit, Daniel Hatenloker, (2022), *Doba veštačke inteligencije i naša ljudska budućnost*, Klub Plus, Beograd) 95

Research

Nikola Beljinac, Ivana Spasić, Does Ethnocultural Justice Require a Liberal State? Reflections on the (Post) Yugoslav Experience 7

Puls

Aleksandra Krstić, Nikola Jović, How Journalists in Serbia Deal With Online Attacks - Normalization of Digital Violence as a Consequence of Lack of Institutional Support 27

Under the magnifying glass

Milica Topalović, Đurđica Stanković, The Internet as a Challenge in Copyright and Related Rights Protection 41

Global topic

Sanja Domazet, Maja Vukadinović, The Concept of Militainment: War as Media Spectacle 53

Globaly

Ivan Ejub Kostić, Islamic Movements after the Arab Spring: A Comparative Analysis of the Muslim Brotherhood and al-Nahda 61

Political life

Milena Milosavljević Stević, Territorial Autonomy and National Minorities in Serbia 79

Book review

Slaviša Orlović, Artificial intelligence (ChatGPT) and our future with it (Henry Kissinger, Eric Schmidt, and Daniel Huttenlocher, (2022), The Age of AI: And Our Human Future, Klub Plus, Beograd) 95

Nikola Beljinac¹

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Ivana Spasić

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.1

UDK 39:316.75(308(497.1))

Da li je za etnokulturnu pravdu neophodna liberalna država? Osvrt na (post) jugoslovensko iskustvo²

Sažetak

Polazimo od konstatacije da liberalni model etnokulturne pravde zasnovan na ideji multikulturalnog građanstva, čija je institucionalizacija u državama bivše Jugoslavije započela pre dvadeset godina, nije ispunio velika očekivanja koja su ga pratila: etnička distanca među građanima iz različitih etnokulturnih grupa nije smanjena, problem integracije je i dalje aktivan, a grupno-diferencirana prava neretko postaju instrument dominacije unutar i između manjinskih zajednica. U ovom radu želimo da iskoračimo iz okvira uobičajene imanentne kritike istog obrasca i ukažemo na vredna iskustva javnog uvažavanja etnokulturne različitosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Osim preispitivanja teze da je za etnokulturnu pravdu nužan liberalno-demokratski politički okvir, cilj je i otvoriti prostor za ponovno ocenjivanje nekih potencijalno pozitivnih aspekata nejuridičkog pristupa multikulturalnosti primenjivanog u so-

[1] Kontakt adresa autora: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

[2] Rad je podržan sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije na osnovu ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini, br. 451-03-68/2022-14 od 17.01.2022. i br. 451-03-68/2022-14/200163 od 04.02.2022. godine. Takođe, najtoplije zahvaljujemo kolegama Stefu Jansenu i Xavieru Bougarelu na korisnim sugestijama koje su nam pomogle pri koncipiranju ovoga rada.

cijalizmu. Tri takva momenta izdvajamo kao posebno relevantna: a) „dobru meru“ normiranosti pozitivnim zakonodavstvom, b) lokalizaciju umesto centralizacije manjinskih zajednica i c) prisustvo obuhvatnog nad-identiteta u kojem se svi građani mogu prepoznati.

Ključne reči

etnokulturna pravda, liberalni multikulturalizam, realni socijalizam, Jugoslavija.

Uvod

Savremena politička teorija, u najvećem delu, pojam etnokulturne pravde vezuje za kontekst i iskustvo liberalno-demokratskih država. To se može reći kako za njenu glavnu rolsijansku maticu, tako i za pobočne struje, odnosno „izazivače“ liberalnog egalitarizma s desnog i levog spektra političke misli. Čak i u periodima kada su se različite teorijske škole najintenzivnije sporile oko normativnog (ne)prihvatanja multikulturalizma, među učesnicima debate postojala je implicitna ali dovoljno čvrsta saglasnost da je reč o pitanju koje je omeđeno političkim, društvenim i idejnim granicama „zapadnog sveta“. Ova saglasnost temeljila se na uverenju da je uspon multikulturnih politika u liberalnim demokratijama, tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, bio empirijski odraz nove etape razvoja države blagostanja i pokazatelj širenja njenih ingerencija sa socio-ekonomskih na identitetske nepravde, o čemu je tek trebalo zauzeti normativni stav. Otuda su politički teoretičari mahom raspravljali o tome da li je i na koji način javno uvažavanje etnokulturnih različitosti uopšte uklopivo u vrednosnu i institucionalnu infrastrukturu „nove liberalne paradigme“, što je bio drugi naziv za liberalno shvaćen savez slobode i jednakosti nakon objavljivanja Rolsove *Teorije pravde* (Rols, 1998). Pojavom radova Vila Kimlike, devedesetih godina, ovaj spor je (bar privremeno) razrešen tako što je prihvatanje zahteva manjinskih

etnokulturnih grupa prikazano kao normativno branjiva ekstenzija liberalnog egalitarizma. Etnokulturna pravda je na taj način i zvanično mogla biti proglašena tekovinom liberalne političke teorije i prakse.

Po naslovu najpoznatije Kimlikine knjige (Kymlicka, 2003), novi liberalno-demokratski pristup etnokulturnom pluralizmu postao je poznat kao model multikulturnog građanstva. Model se ubrzo počeo nuditi kao deo „paketa prve pomoći” zemljama Centralne i Istočne Evrope koje su, otprilike u isto vreme kada su Kimlikini argumenti doživljavali planetarnu slavu, krenule putem postkomunističke tranzicije. Deo istog paketa činili su i ostali „izumi” zapadne političke i pravne tradicije poput tržišne ekonomije, vladavine prava i političkih sloboda. Iako će na postjugoslovensko područje, zbog ratnih dešavanja, ideje multikulturnog građanstva stići nešto kasnije, početkom dvehiljaditih, i u trenutku kada su teorijske kritike liberalnog multikulturalizma na Zapadu uveliko postajale sve glasnije i ubedljivije, argument će zadržati manje-više istu fizionomiju. Ukratko, polazilo se od već pomenute premise da je etnokulturna pravda unikatna tvorevina unutrašnjeg preobražaja liberalne političke misli, iz čega je sledila tvrdnja da u postkomunističke države može stići jedino u istom, „zapadnjačkom” formatu i to kao kruna njihove ukupne liberalno-demokratske transformacije. U svom konačnom obliku, argument je implicirao da etnokulturne pravde nema, niti je ikada moglo biti, izvan liberalno uređenih političkih zajednica.

Stav da je etnokulturna pravda nešto što sa Zapada, gde je ima na pretek, treba izvoziti na Istok, gde je nema uopšte, nije bio svojstven samo vladajućoj školi mišljenja unutar savremene političke teorije. Za postjugoslovenska društva još važnije, ovakav stav je uvršćen u programe i akcione planove međunarodnih organizacija (OEBS, Savet Evrope, EU, NATO) koje su diktirale uslove i tempo njihovog, kako se to umelo reći, „ponovnog pridruživanja evropskoj zajednici naroda”. Ishod je poznat. Sve države bivše Jugoslavije opredelile su se za institucionalizaciju liberalnog multikulturalizma, ugradivši javno priznanje etnokulturne raznolikosti u svoje ustave i prateće zakonske akte.

Opšti utisak je da danas, dve decenije nakon što je primenjena, liberalna formula uvažavanja manjinskih etnokulturnih identiteta pokazuje vidljive znake iscrpljenosti. Juridički usmeren, model multikulturnog građanstva obećavao je stabilnu i pravednu demokratiju, vezujući je za uvođenje posebnih pravnih zaštita manjina. Međutim, ono što se početkom ovog veka optimistički najavljivalo kao vrhunac političke transformacije ovdašnjih društava, sada pre nalikuje na još jedno zapušteno i nedovršeno tranziciono poglavlje. Etnička distanca između pripadnika različitih grupa koje nastanjuju isti politički prostor nije umanjena, naprotiv; problem integracije je i dalje akutan; a ispostavilo se i da grupno-diferencirana prava mogu postati instrument dominacije unutar manjinskih etnokulturnih grupa, kao i u njihovim uzajamnim odnosima.

Polazeći od napred iznetih uvida, mišljenja smo da bi bilo lekovito, bar na moment, iskoračiti izvan okvira liberalno shvaćene etnokulturne

pravde i istražiti postoje li i neka druga vredna iskustva javnog uvažavanja etnokulturne različitosti. Ovaj tekst će u tom pogledu imati dva osnovna cilja. Prvo, bez namere da model u celosti osporimo i odbacimo, preispitaćemo praktične učinke, kao i teorijske domete liberalnog multikulturalizma. Tvrdićemo da uočeni feleri nisu tek posledica kontekstualno-specifičnih uslova u kojima se liberalni multikulturalizam primenjuje, već da ih i sam model generiše, istovremeno pokazujući nizak potencijal za samoisceljenje, odnosno popravku iznutra. Drugo, ukazaćemo na vredna iskustva pretežno nejuridičkog pristupa multikulturalnosti primenjivanog u socijalističkoj Jugoslaviji. Ova iskustva bi mogla biti poučna i relevantna za današnje vreme. Ipak, to što ćemo osvetliti pojedine pozitivne aspekte ophođenja prema etnokulturama u socijalizmu ne treba razumeti i kao pohvalu celokupnom društvenom i političkom miljeu socijalističke Jugoslavije. Svesni smo činjenice da je ta država imala i svoje mračne strane, ponajviše oličene u praksama ideološkog isključivanja i učutkivanja, a i nasilni raspad kojim je njeno postojanje okončano stoji kao upozorenje protiv naivne idealizacije međuetničkih odnosa koji su u njoj vladali. Sve što želimo da kažemo jeste da je, nasuprot uobičajenoj liberalnoj dogmi, u Jugoslaviji postojao obrazac koji je etnokulturne različitosti tretirao na pravičan način, te da je bar u nekim segmentima taj obrazac imao više sluha i osećaja za javno priznanje etnokulturnih posebnosti nego što je to slučaj sa sadašnjim liberalno-multikulturalističkim pristupom.

Teorija liberalnog multikulturalizma

Osmišljen kao normativni standard za evaluaciju zahteva različitih etnokulturnih grupa u liberalnim demokratijama, model multikulturalnog građanstva nikada nije prikrivao svoje izvorno poreklo i utemeljenje. Kimlika je na više mesta isticao da je prilikom pisanja svojih radova „na umu imao isključivo manjine koje žive na Zapadu i da je polazio od uobičajenih karakteristika zapadnih zemalja - da su one ekonomski razvijene, politički stabilne demokratije sa liberalnim ustavima i tržišnom ekonomijom” (Kimlika i Opalski, 2002: 11). Postojala je, dakle, snažna geneaološka veza između teorije liberalnog multikulturalizma i društvenog konteksta koji joj prethodi i na neki način je rađa. U najkraćem, zadatak ove teorije bio je „da pruži normativni smisao praksi multikulturalizma koja je već postojala u zapadnim demokratijama” (Kimlika, 2009: 404). Taj „normativni smisao” počivao je na dva bazična postulata - dijalektici većinskog i manjinskog građenja nacije i ideji juridičke pravednosti. Uzeti skupa, oni će ocrtati prepoznatljive teorijske konture liberalnog multikulturalizma, ali će isto tako, kako ćemo nešto kasnije obrazložiti na primeru Srbije, ograničiti mogućnost njegove primene na postjugoslovenskom prostoru.

Kimlikin multikulturalizam, u svojoj osnovi, može se opisati kao pokušaj reformisanja (a potom i povezivanja) liberalnog nacionalizma

i liberalnog egalitarizma. Njegova teorija polazi od teze da su procesi izgradnje nacija, pokrenuti velikim političkim i ekonomskim transformacijama u Zapadnoj Evropi krajem osamnaestog veka, višestruko korisni sa stanovišta ostvarivanja liberalno-demokratskih vrednosti (Kimlika, 2009: 296-310), te da ih u načelu i nadalje treba podržavati. Za razliku od argumenata ostalih liberalnih nacionalista, poput Jael Tamir i Dejvida Milera (Tamir, 2002; Miller, 2000), koji se u ovoj tački zaustavljaju, Kimlika ide korak dalje. S obzirom da je etnokulturna neutralnost države mit i da proces izgradnje nacije neizbežno sponzoriše kulturne potrebe članova većine, onda se i prema zahtevima manjinskih grupa treba ophoditi drugačije nego što su to posleratni liberali uobičajeno činili pozivajući se na načelo benignog zanemarivanja posebnih identiteta. Sažeto, rešenje je da se etnokulturnim manjinama, uz iste uslove i ograničenja, dopusti ono što je većini već dozvoljeno pod plaštom navodne neutralnosti javne sfere – građenje vlastitih socijetalnih kultura. Tako se stvara „jedna složena dijalektika državnog građenja nacije (državni zahtevi prema manjinama) i manjinskih građenja nacija (manjinski zahtevi prema državi)” (Kimlika, 2009: 402). Drugim rečima, kao što državno građenje nacije opravdava politike javnog priznanja manjinskih etnokultura, tako i ove politike povratno legitimišu državno građenje nacije. Na ovom mestu, Kimlika svoj reformisani liberalno-nacionalistički argument premešta u polje liberalne pravедnosti.

Kako su obe društvene okolnosti, pripadnost većinskoj etnokulturnoj grupi i manjinskim etnokulturama, moralno proizvoljne (odnosno nisu rezultat ambicija, izbora i delovanja pojedinaca) i pritom bitno utiču na sudbinu ljudi, Kimlika će izvesti rolsijanski zaključak da su onda i sve pogodnosti i uskraćenosti koje proizilaze iz takvih okolnosti oblik nezasluzenih nejednakosti (Kymlicka, 2003: 159-160). Položaj etnokulturnih manjina je stoga stvar pravédnosti i trebalo bi ga rešavati kao pitanje pravičnih udela u društvenim dobrima. Konkretno, to je značilo da javno priznanje manjinskih identiteta, poput nedostajućeg komadića slagalice, treba uklopiti u postojeći juridički okvir liberalnog egalitarizma. Taj okvir je polazio od shvatanja da pravda nalaže da se svim članovima političke zajednice garantuju jednaki uslovi koji unapređuju njihovu dobrobit – pre svega mogućnost da kreiraju i slede vlastite koncepcije dobra. Ova snažna pretpostavka moralne jednakosti ljudi potom je uobličena u tezu da se jednakost uslova i statusa obezbeđuje prvenstveno juridički – kroz objašnjenje prava i ovlašćenja koja članovi političke zajednice mogu opravdati zahtevati jedni od drugih i od države. Kao što su civilna, politička i socijalna prava imala za cilj da građane formalno i faktički učine jednakim, sličnu ulogu, u domenu kulturnih identiteta, imaju manjinska prava. Manjinska (grupno-difrencirana) prava su tako postala ključni instrument javnog iskazivanja i institucionalizovanja etnokulturnih različitosti.

Liberalni multikulturalizam u postjugoslovenskom kontekstu: slučaj Srbije

To što je liberalni multikulturalizam u celosti proizvod zapadne političke misli, a u značajnoj meri i produkt specifične političke istorije podneblja na kojem ta misao nastaje, po Kimliki nije razlog da se teoriji ospori sposobnost da putuje dalje. Na tom tragu, tvrdiće da države Centralne i Istočne Evrope dele mnoge socijalne karakteristike sa zemljama Zapada, poput upotrebe sličnih sredstava državne izgradnje nacija, te da stoga mogu dosta naučiti iz teških lekcija na polju upravljanja etničkim odnosima koje su prethodno savladale etablirane liberalne demokratije (Kimlika i Opalski, 2002: 349-353). Analogija se završavala time da je razumno pretpostaviti da će usvajanje pojedinih zapadnih multikulturalnih modela i praksi učiniti postkomunističke države pravednijim, demokratskijim i stabilnijim. I verovatno još važnije – izbaviti ih iz stanja koja su se u literaturi opisivala izrazima kao što su „ustavni nacionalizam” (Hayden, 1992), „etnički inženjering” (Štikš, 2016), „etno-privatizovana država” (Dimitrijević, 2007), , ili „etnička hipertenzija” (Bašić, 2018).

Dvadesetogodišnje iskustvo primene liberalnog multikulturalizma u Srbiji više demantuje nego što potvrđuje Kimlikin normativni optimizam.³ Ako su se nadanja da će manjinska prava odlučujuće doprineti ukupnoj demokratizaciji političkog sistema od starta mogla smatrati tlapnjom, onda su početna očekivanja u pogledu podsticanja interkulture saradnje, širenja područja slobode za pripadnike etnokulturnih manjina i njihovog uključivanja u tokove šire zajednice bila sasvim na mestu. Ispostavilo se, međutim, da su deficiti usvojenih manjinskih rešenja najuočljiviji upravo u ovim poljima. Mada u domaćoj javnosti preovlađuje stanovište da razloge ovog posrtanja treba tražiti u činjenici da se liberalni multikulturalizam ne sprovodi dovoljno dobro i dosledno, mi ćemo pokušati da ukažemo na neke unutrašnje manjkavosti samog modela. Ove manjkavosti, po našem sudu, generišu probleme i u njegovoj primeni, a tiču se obe ključne normativne pretpostavke modela: liberalno-nacionalističkog utemeljenja i juridičkog shvatanja pravednosti.

Na prethodnim stranicama mogli smo videti da je Kimlikina osnovna ambicija bila da utvrdi pravične uslove za legitimno državno građanje nacije. Ove uslove je pronašao u konceptu grupno-diferenciranih prava, ali je pre toga uzeo „zdravo za gotovo” da je krovna koncepcija nacije – ona koja se razvija iz kulturnih obeležja etničke većine, vremenom postala dovoljno „istanjena”, tolerantna i pluralistička. Ta pretpostavka možda

[3] Ove godine navršavaju se pune dve decenije od kako je Skupština Savezne Republike Jugoslavije usvojila Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Radi se o prvom sistemskom zakonu iz te oblasti, koji je pritom u naš pravni sistem uveo načela liberalnog multikulturalizma. Ova načela su kasnije potvrđena Ustavom Republike Srbije iz 2006. godine, kao i čitavim nizom posebnih zakonskih akata, poput onih koji su precizirali način izbora i delokruga nadležnosti nacionalnih saveta nacionalnih manjina.

važi za pojedine zapadne zemlje, ali je više nego upitno da li se komunitarizovane nacije poput naše mogu uklopiti u viziju liberalnog nacionalizma. Osnovni problem je u tome što koncept multikulturalnog građanstva, onako kako je uveden u naš ustavno-pravni sistem, ali i onako kako se sa liberalno-nacionalističkih pozicija uobičajeno brani i interpretira u savremenoj političkoj teoriji, svoj domet ograničava na dve od ukupno tri dimenzije građanstva – statusnu dimenziju i dimenziju prava, dok treću, identitetsku dimenziju ostavlja netaknutu, uz veru da će se uspeh iz prva dva polja nekako već preleti i u treće. Međutim, tamo gde je krovni identitet političke zajednice, zbog svoje etničke preopterećenosti, trajno zatvoren za pripadnike ne-dominantnih etnokulturnih grupa, manjinska prava pre postaju sredstvo njihove samoizolacije nego integracije u šire društvo. Stoga je danas u Srbiji, između ostalog i zahvaljujući usvojenom multikulturalnom obrascu, na delu uzajamna saglasnost o isključivanju: većinskoj etničkoj grupi odgovara uvođenje manjinskih prava jer se manjine tako drže podalje od krovnog državnog identiteta koji je još uvek u njenom privilegovanom vlasništvu, dok manjinama posebna prava služe da, oponašajući etničku većinu, grade vlastite komunitarne mikro-kosmose.

Pored navedenog hroničnog manjka osećanja pripadanja, kombinacija komunitarnog i juridičkog pristupa manjinskom pitanju otvorila je prostor za još dve negativne pojave: partizaciju i esencijalizaciju kulture. Budući da se zaštita etnokulturne posebnosti prevashodno odvija kroz formu pravnih ovlašćenja, a da se ona po slovu zakona jednim delom kolektivizuju i centralizuju, javlja se problem borbe za poziciju vršioca kolektivnog prava na manjinsku samoupravu. Najčešće su kao pobednici iz tih bitaka izlazile političke partije manjina, i to one sa jakim organizacionim i kadrovskim kapacitetima, dok su kulturna udruženja bila skrajnuta. Naposljetku se ispostavilo da su partije uglavnom manje zainteresovane za kondiciju manjinske kulture, a više za resurse, ovlašćenja i moć koji idu uz vođenje nacionalnih saveta nacionalnih manjina – centralnih tela manjinske samouprave (o tome v. Radosavljević, Keveždi, Vukašinović, 2015).

Druga posledica juridičke centralizacije i kolektivizacije manjinske samouprave ogleđa se u sve prisutnijoj tendenciji esencijalizovanja kulture i potiskivanja unutrašnjih razlika. U dokumentima nacionalnih saveta moguće je uočiti sklonost ka holističkim i komunitarizovanim shvaćanjima identiteta, koja ide dotle da u nekim slučajevima postoji čak i taksativno nabranje odlika vlastite etnokulture, kao da je to nekakav zatvoren i konačan skup.⁴ U sledećem koraku, tako esencijalizovana kul-

[4] Tako se, recimo, u *Strategiji razvoja kulture sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji* koju je 2012. godine izradio Resor za kulturu Bošnjačkog nacionalnog veća (Nacionalni savet bošnjačke nacionalne manjine) ističe da je „neophodno definisati bazične kulturne karakteristike Bošnjaka koje se moraju štiti svim institucionalnim sredstvima, identitetski konzimirati u svakodnevi i biti osnov za samoidentifikaciju bošnjačke zajednice” (Resor za kulturu Bošnjačkog nacionalnog veća,

tura ume da zadobije formu naredbe, koja se ispoljava ili kao ograničavanje slobode članova unutar grupe (što se dešavalo kod mađarske nacionalne manjine)⁵, ili kao osporavanje identitetskih stremljenja drugih manjinskih zajednica, koje se prikazuju kao odmetnuti delovi neke navodno prave i autentične nacionalne manjine (osporavanje manjinskog statusa Bunjevaca, Šokaca, Aškalija, Vlaha, Rusina).

U učvršćivanju tog modela, prema kojem su manjine unapred „date“, imaju fiksiran identitet i govore samo jednim glasom, značajnu ulogu igraju i nadnacionalne institucije koje imaju veliki uticaj na politiku Srbije, poput Saveta Evrope i EU, kao i međunarodne NVO. Nadgledajući i procenjujući u kojoj meri srpska država ispunjava postavljene standarde u zaštiti tako konstruisanih manjinskih zajednica, one pružaju političku, logističku i teorijsku podršku upravo ovoj formi „komunitarizacije“ (o tome v. Gossiaux, 2002).

Marksistički pristup manjinskim pravima

Iz svega što je napred rečeno ne sledi da je liberalni multikulturalizam u potpunosti normativno impotentan i politički neupotrebljiv. Takav zaključak bi bio podjednako pogrešan i nefer. Bez ikakve dileme, model je pokazao i svoja dobra lica, naročito u pogledu pacifikacije i relaksiranja većinsko-manjinskih odnosa u društvu, kao i na planu pojačane javne vidljivosti manjinske tematike. Međutim, naš utisak je da bi, umesto samozaljubljenosti kojoj je sklon, liberalni multikulturalizam mogao pružiti daleko više ukoliko bi njegovi pobornici prihvatili da izvan liberalno-demokratskog okvira postoje i druge vredne tradicije etnokulturne pravde, od kojih bi se ponešto moglo i naučiti. Ovo posebno važi za oblasti koje smo u prethodnom poglavlju označili kao problematične.

S tim u vezi, indikativno je sa kolikom dozom nadmenosti, pa i arogancije, liberalni multikulturalisti umeju da gledaju na praksu uvažavanja etnokulturnih različitosti pod realnim socijalizmom, uključujući i jugoslovensko iskustvo. Odbacivanja se kreću od izjava u kojima se kaže da ni u kom obliku, pa ni u tragovima, jugoslovenski multikulturalizam nije postojao i da je naprosto mit (Milenković, 2012); preko optužbi u kojima se prihvata njegovo postojanje ali se smatra izrazito malignom pojavom odgovornom za sve nedaće koje su zadesile Jugoslaviju (Pavković, 2001); pa sve do opaski da je u pitanju bio tek jeftin plagijat, odnosno pseu-

2012: str 2) U tekstu se potom i taksativno navode materijalna i nematerijalna kulturna dobra koja čine suštinu kulturnog nasleđa Bošnjaka.

[5] Poznat je slučaj *Medijske strategije vojvođanskih Mađara 2011-2016*, usvojene od strane Nacionalnog saveta mađarske nacionalne manjine novembra 2011 godine, u kojoj se naglašava da mediji imaju važnu ulogu u očuvanju nacionalnog identiteta te da mediji mađarske nacionalne manjine moraju izveštavati u „mađarskom duhu“ što se formuliše kao obaveza direktora i glavnih urednika (Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine, 2011).

do-multikulturalizam⁶ (Kymlicka, 2003). Kimlika će ovo potonje stanovište pojačati tvrdnjom da etnokulturnu pravdu jednostavno nije moguće odvezati od liberalno shvaćene slobode, jednakosti i demokratije, pa da se stoga ono što je postojalo u socijalizmu može isključivo kvalifikovati kao strateško bavljenje etnokulturnim razlikama zarad osvajanja i zadržavanja vlasti i sprovođenja socijalističkih ciljeva (Kymlicka, 2003: 106).

Uz sva „proklizavanja s puta” kojima su liberalni multikulturalisti bili skloni onda kada su se hvatali u koštac sa socijalističkim nasledem, u jednome su bili u pravu – izvorni marksizam odista nije pokazivao veliki interes za etničke odnose. Na stranu to što je sličnoj vrsti modernističkog ignorisanja etniciteta, tokom većeg dela svoje istorije, bio podložan i sam liberalizam, činilo se ipak da je istorijski materijalizam morao biti naročito nestimulativan za pokušaje umetanja multikulturnog argumenta u marksističku sliku sveta. Po Marksovom viđenju, etnička pitanja, poput ostalih kulturoloških naklonosti, spadala su u sferu društvene nadgradnje i kao takva su determinisana dešavanjima u ekonomskoj bazi. Etničke surevnjivosti i nadmetanja su otuda samo odraz dublje eksploatorske strukture proizvodnih odnosa i ne mogu se posmatrati, niti rešavati, odvojeno od pretresanja temeljnog kapitalističkog ekonomskog uređenja koje ih perpetuira. Zato će Marks u *Prilogu jevrejskom pitanju* poručiti Jevrejima da je njihova istinska emancipacija, kao pojedinaca i grupe, moguća samo kao opšta – ljudska emancipacija, te da politička emancipacija, oivičena idejom apstraktnih građanskih prava, predstavlja lukavo osmišljenu i lepo ukrašenu zamku kapitalista (Marks, 1957: 20).⁷ Iako će zajedno sa Engelsom pozdraviti talas nacionalnog ukрупnjavanja u Evropi u devetnaestom veku, nazivajući ga pobedom civilizacije, a u *Komunističkom manifestu* nacionalizovati revolucionarnu borbu tvrdeći da se proleter i različitih zemalja najpre moraju obračunati sa buržoazijom u svom (nacionalnom) dvorištu (Marks i Engels, 2009: 47), Marks će, dosledno svom prosvetiteljskom zaleđu, do kraja života ipak ostati nepoverljiv prema mogućnostima plodotvornog prožimanja klasnog i nacionalnog.

Za razliku od Marksa, Lenjin je ovom savezništvu pripisivao veći koalicioni potencijal. U Lenjinovom slučaju, mekši pristup prema nacionalizmu imao je veze i sa činjenicom da je on morao i praktično, a ne samo ideološki, da se bavi zahtevima manjinskih kultura onda kada su boljšev-

[6] Na sličan način se osporavalo i to da je pod socijalizmom moguće imati građanstvo, federalizam i konstitucionalizam. Čak i kada su ovi koncepti upotrebljavani u socijalističkoj pravnoj i političkoj zbilji, liberalni teoretičari su takve pojave smatrali pseudo varijantama matično liberalnih ideja.

[7] Verovatno najinteresantniju polemiku sa idejom juridičke jednakosti (jednakosti u pravima) pronalazimo u Marksovoj *Kritici Gotskog programa*. Tu će Marks, na primeru jednakosti prihoda, odbaciti ovu ideju jer se njome zauzima jedno ograničeno i apstraktno stanovište na osnovu kog se pojedinci posmatraju kao jednaki (Marks, 1950:19-24). Marksovi sledbenici će ovu kritiku nadopuniti tvrdnjom da juridička jednakost ne samo da ljude ne tretira jednako već ih, kroz koncept pravnih ovlašćenja, suprostavlja jedne drugima proizvodeći sukobe umesto harmoniju (Iglton, 2016: 101-105).

vici izvojevali pobjedu u građanskom ratu. Pozicija vlasti podrazumjevala je da se ovo pitanje razmatra sa daleko više političkog realizma i takta, nego što se to činilo u proglasima i manifestima. Lenjin će tako osuditi tlačenja i prinudne asimilacije nacionalnih manjina, pružiti im različite oblike jezičkih i teritorijalnih zaštita i ostati upamćen kao jedan od najistrajnijih zagovornika prava na nacionalno samoopredeljenje (o tome v. Davis, 1967). Sve dok je služila klasnim ciljevima, nacionalna svest je bila vredan saveznik, za kojeg se ipak potajno priželjkivalo da će vremenom odumreti.

Ako se Lenjinu i moglo spočitati to da je njegovo uvođenje manjinskih zaštita u marksističku praksu imalo instrumentalističku konotaciju i da je na nacionalni identitet gledao kao na „praznu posudu koju je trebalo napuniti komunističkim sadržajem“ (Kymlicka, 2003: 107), sličan prigovor je teže uputiti onima na koje se Lenjin u svojim razmatranjima nacionalnog pitanja najviše pozivao – austromarksistima. Austromarksistički model uvažavanja manjinskih nacionalnih kultura ostao je ubeležen kao verovatno najznačajniji i najsofisticiraniji pristup u celokupnom marksističkom promišljanju nacija i nacionalizma i sa velikim uticajem na komunističke lidere i praktičare, od pomenutog Lenjina do Staljina, Tita i Kardelja. Nosioci ove škole, Karl Renner i Oto Bauer, u seriji svojih radova na razmeđu devetnaestog i dvadesetog veka tragali su za rešenjima koja će odgovoriti na izazove pred kojima su se u to vreme nalazili kako Austro-Ugarska tako i radnički pokret u njoj, oboje podeljeni na etničkim osnovama. Gledište od kog su krenuli ovi autori imalo je pomalo jeretički ton za tadašnju marksističku misao: društvena mobilizacija i socijalistička modernizacija ekonomskog i političkog života za posledicu nemaju slabljenje već jačanje nacionalne pripadnosti i taj sled događaja treba ozbiljno uzeti u obzir. Važno je takođe istaći, poručuje Renner, da su nacije kulturne zajednice određene slobodnom voljom njihovih članova da žive zajedno i da kao takve postoje nezavisno od strukturnih činilaca poput onih koji pokreću odnose u ekonomskoj bazi (Renner, 2005: 18). S obzirom na to da su nacije proizvod duha, a ne socio-ekonomskih faktora, za njihov procvat nije neophodno da budu povezane s određenom administrativnom teritorijom. Otuda je model kulturne (neteritorijalne) autonomije, po austromarksistima, bio prava mera, s jedne strane, očuvanja jedinstva države i radničkog pokreta, a s druge, uvažavanja kulturnih specifičnosti brojnih nacionalnih zajednica unutar višenacionalne Austro-Ugarske. Model je predviđao da se manjinskim nacijama, po personalnom principu, garantuje širok spektar nadležnosti u upravljanju njihovim kulturama (čak i prikupljanje poreza), a članstvo u naciji se određivalo izjavom svake punoletne osobe i moglo se isto tako povlačiti ili menjati (Renner, 2005: 24-26).

Upravljanje etnokulturnom raznolikošću u socijalističkoj Jugoslaviji

Pitanje odnosa klasnog i nacionalnog u socijalističkoj revoluciji pratilo je jugoslovenski komunizam od njegovih početaka. Ne bi čak bilo preterano reći i to da je ovo pitanje, simbolički i faktički, porodilo i sahranilo drugu Jugoslaviju. Razume se, ukrštanje socijalne i nacionalne emancipacije nije bilo jednoznačno i imalo je više svojih faza i naličja. U predratnom periodu, stav jugoslovenskih komunista prema konkurentskim nacionalnim projektima na prostoru Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, još uvek je bio, u najmanju ruku, ambivalentan. Tokom dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka pozicije Komunističke partije Jugoslavije su se „njihale“ od stanovišta da Jugoslaviju treba očuvati u istom unitarnom državnom obliku, preko pokliča da se ta „buržoaska tvorevina“ u potpunosti razbije i dezintegriše, pa sve do predloga da se Jugoslavija prekomponuje po principu federativne zajednice ravnopravnih naroda (Bugarel, 2004: 54-61, Štikš, 2016: 57-75). Pred sam početak Drugog svetskog rata, federalistički predlog odnosi prevagu i od tog trenutka ideja združenog nacionalnog i socijalnog oslobođenja radničke klase postaje noseći stub partijskog programa, a uskoro potom i narodnooslobodilačke borbe. Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu krajem 1943. godine pružiće konačnu podršku viziji socijalističke federacije koja je u sebi, rečima Igora Štiksa, sažimala tri važna obećanja jugoslovenskih komunista: pobjedu nad okupatorom, rešavanje nacionalnog pitanja i revoluciju (Štikš, 2016: 97).

Zamišljena kao „politički projekat koji može uspešno povezati socijalnu i nacionalnu emancipaciju u kontekstu razvijenih i često uzajamno isključivih nacionalnih pripadnosti susednih grupa“ (Štikš, 2016: 92), socijalistička Jugoslavija je neprestano morala dokazivati da je dorasla ovom zadatku. Njen smisao je, u krajnjem, zavisio od toga u kojoj meri će uspeti da integriše socijalistički preobražaj društva i uvažavanje nacionalnih posebnosti. Svako razdvajanje ove dve utemeljujuće ideje jugoslovenskog komunizma kosilo bi se sa proklamovanim ciljevima narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe.

U ideološkoj ravni, ova spona je pronađena u radovima austromarksišta. Na tragu Renervog i Bauerovog odbacivanja klasične marksističke interpretacije nacije kao refleksije odnosa moći u ekonomskoj bazi, jugoslovenski marksisti su prihvatili gledište po kojem su nacije kulturne zajednice, kao i to da se do besklasnog društva ne stiže ukidanjem nacionalnih identifikacija. Štaviše, tvrdilo se da „sloboda nacionalnog života ima krupan značaj za izgradnju socijalističkog društva“ (Pašić, 1973: 53) između ostalog i zato što olakšava socijalnu mobilizaciju slojeva stanovništva koji su po prvi put tek sa socijalističkom revolucijom stupili u moderne tokove društva, koje su oličavali fabrika, škola, javna uprava i slične institucije. Stvar je u tome da „sticanje pismenosti i znanja i uklju-

čivanje u intenzivnije oblike društveno-ekonomske i političke participacije ide mnogo brže i lakše ako se vrši na nacionalnom jeziku i oslanjajući se na kulturne tekovine i oblike socijalizacije ličnosti svojstvene etničko-nacionalnim sredinama iz kojih potiče društveno aktivizirana masa stanovništva." (Pašić, 1973: 54)

Na političkom planu, međuzavisnost klasnih ciljeva i nacionalnog pitanja postizana je dinamičnim sadejstvom partijskog monopola, federativnog uređenja, jugoslovenstva, radničkog samoupravljanja i (ne) formalnih obrazaca javnog priznanja nacionalnih posebnosti. Ključna kohezivna i usmeravajuća uloga u tom procesu bila je namenjena Komunističkoj partiji Jugoslavije (kasnije Savezu komunista Jugoslavije). Jedino pod njenim vođstvom oličenom u demokratskom centrizmu, kako se tvrdilo, bilo je moguće ostvariti „neposredno jedinstvo nacionalnooslobodilačke i klasnooslobodilačke komponente revolucije" i to „pretvaranjem radničke klase u nacionalnu klasu svakoga i svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji." (Pašić, 1973: 48) Stoga ne čudi što komunistički prvaci nisu smatrali nimalo nelogičnim da se u istom socijalističkom paketu, u skladnom odnosu, nađu naoko međusobno isključujuće sile partijskog centralizma i federalnog decentralizma. Bile su to, za njih, dve strane iste medalje. Sažeto, federalno uređenje je istovremeno percipirano i kao izraz pune nacionalne ravnopravnosti i kao činilac međunacionalne klase solidarnosti, a oboje su svoje mesto našli pod kapom idejno i organizaciono jedinstvene Partije.⁸

Uz partijsku disciplinu, federalnu ravnopravnost nacija i klasnu solidarnost, deo istog okvira podsticanja „bratstva i jedinstva", važnog za ocenjivanje dometa jugoslovenskog multikulturalizma, činio je i projekat izgradnje nadnacionalne zajednice. Premda se može diskutovati o tome da li je jugoslovenstvo ikada imalo nedvosmisleni podršku partijskog i državnog vrha (Štiks, 2016: 88-90, 155-168), do sredine šezdesetih godina i prvih naznaka *de facto* konfederalizacije zemlje može se govoriti o postojanju makar obrisa krovnog jugoslovenskog političkog identiteta. U svom rudimentarnom obliku ideja socijalističkog jugoslovenstva u sebi je objedinjavala tekovine i uspehe zajedničkog života sa kojima su se mogli poistovetiti svi građani nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti: ratni patriotizam, revolucionarna pobeda, ideološka stremljenja, modernizacijski uspesi socijalizma, nezavisna spoljna politika i međunarodni ugled zemlje itd. Više od askriptivne povezanosti ili puke okupljenosti pod istim državnim krovom, jugoslovenstvo je, dakle, bilo zamišljeno kao *zajedničko delo* svih Jugoslovena.⁹

[8] O jugoslovenskom federalizmu v. više kod Ramet (1992) i Allcock (2000).

[9] Zanimljivo je da se ove karakteristike jugoslovenskog političkog identiteta dobrim delom poklapaju sa onim što će Kimlika, mnogo decenija kasnije, na primeru liberalnih nacija pobrojati kao nužne uslove za uspeh multikulturnih zajednica: pluralistička, istanjena, otvorena i kosmopolitska koncepcija zajedničkog državnog identiteta. (Kimlika i Opalski, 2002: 66-72). Više od kulturnim aspektima jugoslovenstva v. npr. Wachtel (1998).

Važno mesto u ovoj definiciji aktivnog zajedništva zauzimala je praksa radničkog samoupravljanja. Uvedeno s ciljem zaštite od antirevolucionarnih uticaja spolja (staljinizam) i iznutra (etatizacija i jačanje birokratskih struktura), samoupravljanje će ubrzo po donošenju prvih zakona u toj oblasti pedesetih godina postati najupečatljivije obeležje jugoslovenskog socijalizma. Ideja vodilja konstituisanja samoupravnih asocijacija sastojala se u „preokretanju marksistički shvaćenog odnosa proizvodnje života sa glave na noge” (Dimitrijević, 2001: 57), odnosno vraćanju proizvodnje u bazu kroz spuštanje demokratske kontrole sa državnog na nivo radnih mesta. Pored podruštvljavanja političkog, zamisao samoupravljanja je bila i da se socijalizam približi autentičnim potrebama nacionalnih grupa koje su pretežno bile lokalno artikulisane, vezane za uže teritorijalne jedinice i svakako izvan učinkovitog dometa državno-partijskog aparata. Verovalo se da će „tek kada ljudi u udruženom radu ostvare svoju neposrednu zajedničku kontrolu nad ukupnom reprodukcijom materijalnog života društva i kada se tako u njihovim slobodno donetim odlukama ostvari podudarnost i jedinstvo njihovih užih i širih neposrednih i dugoročnih interesa – biti ugašeni i svi potencijalni izvori nacionalnih konflikata” (Pašić, 1973: 82).

Kao svojevrsna kruna celokupnog angažovanja u pogledu nacionalnog pitanja, u socijalističkoj Jugoslaviji je delovao solidan sistem zaštite manjinskih nacionalnih grupa, koji se i prema današnjim standardima može smatrati oblikom etnokulturne pravde. Ana Matan će u predgovoru hrvatskog prevoda *Multikulturnog građanstva* pomalo jeretički zapaziti da su „u jugoslovenskoj federaciji primenjivana gotovo sva normativna rešenja nacionalnog pitanja koja Kimlika zagovara u svojoj knjizi” (Kymlicka, 2003: XII), te da je jedina razlika u tome što je ono bila socijalistička država, a Kimlika svoj model situira unutar država liberalnih demokratija. I zaista, već i letimičan pogled na pisane i nepisane multikulturalne obrasce primenjivane u neliberalnoj jugoslovenskoj državi otkriva nam da su komunisti čitavih pedeset godina pre Kimlike zaključili da je etnokulturna neutralnost države mit i otprilike dvadeset i pet godine pre prvih garancija jezičkih prava manjinama na Zapadu ista prava garantovali na jugoslovenskom prostoru.¹⁰ Od brojnih drugih oblika manjinskih zaštita, posebno treba naglasiti finansijsku i logističku podršku kulturnim ustanovama i udruženjima nacionalnih manjina, kao i podsticanje političke uključenosti manjina kroz primenu takozvanog „nacionalnog ključa” (posebno u SAP Vojvodini) i paritetnu zastupljenost u predstavničkim telima.¹¹

[10] O jezičkoj politici i planiranju u SFRJ v. npr. Vasić ur. (1990), Bugarski and Hawkesworth eds. (1992).

[11] Istina, mehanizam „ključa” nije uvek delovao onako kako je bio projektovan, te je, pogotovo u slabije razvijenim sredinama, ponekad pothranjivao takmičenje oko resursa i ohrabrivao lokalno dominantne etničke grupe da „progutaju” one manje (o tome v. npr. Dejzings 2005: 202-210). No, to ne umanjuje njegov značaj sa stanovišta ostvarivanja etnokulturne pravde, pogotovo stoga što je bio u znat-

Ipak, bar se u dva svoja aspekta jugoslovenski pristup javnom priznanju etnokulturnih različitosti razlikovao od današnjeg liberalno-multikulturnog modela. Najpre, prava nisu bila jedini niti dominantni kanal unapređenja položaja manjina. Dobar deo ovog posla obavljao se neformalno, putem nepisanih kodeksa ponašanja u prilikama kada su se, na primer, vršila određena imenovanja u multikulturnim sredinama. Prednost ovog metoda je bila ta što je davao mogućnost da se brže i adekvatnije reaguje u situacijama koje pravo nije moglo predvideti, ili se naprosto smatralo preteranim (a možda i nepristojnim) da se pravno regulišu (Varadi, 2002: 137-139). Drugo, onda kada je bilo pravno formalizovano, javno priznanje se prevashodno odvijalo putem uključivanja pripadnika manjina u zajedničko javno polje, a ne kroz pružanje odvojenih prostora u kojima bi oni, izolovani od drugih, gradili vlastiti etnokulturni identitet (Varady, 1997: 18-19). Svesni činjenice da bi ovakva podvajanja pre ugrozila nego unapredila etnički balans, jugoslovenski komunisti će do kraja ostati skeptični prema idejama etnički uobličjenih (neteritorijalnih) kulturnih i teritorijalnih autonomija.¹²

Nadalje, identitetska pitanja su u SFRJ bila bliže i skladnije povezana s pitanjima ekonomske preraspodele i socijalnih prava: drugim rečima, preraspodela i priznanje nisi bili u odnosu paralelnosti ili antagonizma, već u odnosu komplementarnosti. Zato je bilo moguće živeti svoj etnokulturni identitet mnogostruko, to jest i kroz druge dimenzije ličnog identiteta - naročito kao radnik, zaposleni, samoupravljač. To je bilo povezano i sa pozitivnim sadržajima zajedničkog, jugoslovenskog identiteta koji su proisticali iz socijalističkog karaktera društva. Postojao je, takođe, čitav niz (socijalnih) prava i garancija zadovoljavanja potreba (zdravstvo, školstvo, socijalna zaštita itd.) koji su bili univerzalistički namenjeni svim građanima, bez posredovanja njihovih etnokulturnih pripadnosti. Naspram te sadržajima znatno bogatije univerzalističke podloge građanstva zajedničkog svima, pojedinac je mogao živeti ispunjen i obezbeđen život i bez toga da se identifikuje, formalno registruje i organizuje *kao* pripadnik određene etnokulturne grupe: mogao je birati koliko će manjinska pripadnost biti važan deo ličnog identiteta, ako uopšte, mogao je odlučiti i da se ne izjašnjava, ili pak da bira prilike u kojima će se izjasniti, a u kojima neće. Drugim rečima, identitetske „sive zone“ su bile relativno prostrane, te je pojedinac mogao živeti i kao etnički nemarkiran. Danas, pak, to teško da je moguće: *ili* ste pripadnik manjinske zajednice, *ili* ste pripadnik etnokulturne većine, a odbijajući da se prepoznate u prvome, automatski sebe upisujete u drugo. S propašću socijalizma, društvene uloge i identitetski oslonci za njih vezani takođe su najvećim delom nestali, a nacionalna pripadnost prerasla je, kako to kaže Jansen (Jansen, 2005: 169-217) pozajmljujući terminologiju Laklaua i Muf (Laclau and

noj meri internalizovan od aktera i podrazumevan kao norma zajedničkog života različitih grupa u okviru jugoslovenske socijalističke zajednice.

[12] Izuzetak je, zbog specifičnih istorijskih i političkih okolnosti, bila teritorijalna autonomija Kosova.

Mouffe, 1985), iz „elementa“ u „moment“ svakodnevnog diskursa – iz stavke koja može, ali ne mora biti važna, u master-status koji određuje najveći deo pojedinčegov društvenog položaja.

Još jedan aspekt koji vredi pomenuti tiče se mehanizama regrutacije i legitimacije manjinskih predstavnika. U jugoslovenskom socijalizmu, zastupnici grupe bili su ljudi koji su se izdigli na viđeniji položaj *ne* kao predstavnici svoje grupe već po nekom drugom osnovu – najčešće, pogotovo u ranom periodu SFRJ, učešćem u partizanskoj borbi – a tek s vremenom bi preuzeli i ulogu da predstavljaju grupu, pomažu u formulaciji njenih zahteva i ostvarenju njenih prava. U današnjem sistemu, naprotiv, predstavnici su od samog početka i po definiciji upravo to, „zastupnici grupe“, a najčešće njihov status u društvu i nema neki drugi, nezavisni osnov. Osim toga, jugoslovenski sistem regulacije međuetničkih odnosa pogodio je kompromisnim kandidatima: napredovali su oni koji su bili umereni i umeli da razgovaraju, jer su tako bili prihvatljivi ne samo za „svoje“ nego i za ostale zainteresovane strane. U današnjem modelu, gde su odnosi među grupama strukturalno postavljeni kao takmičenje, sklonost kompromisu može doneti samo političku propast, jer sistem pogoduje ekstremističkim stavovima i zahtevima.

Zaključak

U socijalističkog Jugoslaviji je, uprkos mnogim nesavršenostima i nepostojanju političkih sloboda, liberalnog ustava i tržišne ekonomije, moglo da se govori o obrascu koji je etničke različitosti tretirao na pravičan način. Pripadnici nacionalnih manjina, odnosno narodnosti, što je termin koji se nešto kasnije počeo upotrebljavati, imali su pravo na obrazovanje na maternjem jeziku, da neguju svoju kulturu organizovani u kulturno-umetnička društva, imali su svoja pozorišta, galerije, izdavačke kuće, na jezicima manjina emitovani su radijski i televizijski programi, a svoj jezik su mogli da upotrebljavaju i u službenoj komunikaciji.

Reč je, po našem mišljenju, o jednom autohtonom, socijalističkom obliku etnokulturne pravičnosti. Ovo je važno priznati iz nekoliko razloga. Na teorijskom planu, valja uočiti slepe mrlje i zapadnocentričnost glavnog toka političke teorije, kao što ilustruju ranije navedeni Kimlikini stavovi. Štaviše, kao što je takođe rečeno, ova iskrivljenja se prenose i reprodukuju i u domaćim recepcijama tih ideja, što više ne nosi samo saznavnu manjkavost već utiče i na oblikovanje javnih politika, kulturnu atmosferu koja vlada u javnosti i, uopšte, kolektivno samorazumevanje našeg društva. Najzad i najvažnije, prošla iskustva iz jednog sasvim drugačijeg poretka mogu poslužiti kao izvor pouka za današnjicu. Mogu se, po našem mišljenju, izdvojiti bar tri momenta upravljanja etnokulturnom raznolikošću u SFRJ koji i danas mogu biti relevantni u traganju za načinima da se smanje ili neutrališu nedostaci sadašnjeg, juridičkog, na pravima zasnovanog modela.

Prvi moment se tiče *juridifikacije*. U jugoslovenskom modelu, postojalo je nešto što bi se moglo nazvati „dobrom merom” normiranosti. Neki aspekti manjinskih prava jesu bili definisani pozitivnim zakonodavstvom, pogotovo oni koji su se ticali jezičke politike, ali nisu svi, i nije se išlo predaleko sa tim oblikom normiranja. Postojao je i čitav niz nepisanih, neformalnih instrumenata uvažavanja etnokulturnih posebnosti koji su se pokazali fleksibilnijim u odnosu na pravom definisana ovlašćenja i zahteve. S druge strane, sadašnji juridički model podstiče konkurenciju, te manjinske politike bezmalo neizbežno završavaju u borbi različitih grupa za oskudne resurse, koja se doživljava kao „igra nulte sume”: ono što neko dobije više, neko drugi će morati da izgubi. Na delu je, dakle, parcelisanje i podela, pre nego učešće u zajedničkom prostoru – fizičkom, političkom, kao i simboličkom.

Drugi moment jeste *definicija manjinskog identiteta*. U SFRJ, manjinska pitanja su u većoj meri bila lokalizovana, što je bilo povezano sa sistemom samoupravljanja i područstvljavanjem političkog. Danas, pak, postoji jasno imenovan centralni autoritet koji određuje šta znači biti pripadnik manjinske zajednice i ko će se u nju ubrajati. U socijalističkoj Jugoslaviji je, na fonu austromarksističkih ideja, važio subjektivni i personalizovani princip etno-pripadnosti, prema kojem je ona bila stvar ličnog osećanja i izbora, kako je to recimo definisao i Ustav SFRJ iz 1974. godine.¹³ Takođe, današnje multikulturne politike implicitno podrazumevaju jednu prethodnu pretpostavku, a to je da je stanje nasleđeno iz SFRJ, koje je tolerisalo znatnu meru identitetske neodređenosti i dvosmislenosti, najpre moralo biti podvrgnuto jasnom razdeljivanju na zasebne zajednice. U procesu koji je Rodžers Brubejker (Brubaker, 1995)¹⁴ nazvao „etničko rasplitanje” (*ethnic unmixing*), uklaňanjem prethodnih identitetskih „sivih zona” etnokulturna raznolikost postaje nalik na višebojni mozaik, a svaki pojedinac spada u neku od „boja” tog mozaika, i to samo jednu. Zbog svega navedenog, moglo bi se, s dosta ironije, ustvrditi kako je individualna sloboda da se samostalno, bez diktata, nadzora i odobrenja bilo kog autoriteta odredi smisao grupnog pripadanja – da li ja, kao konkretan pojedinac, *želim* da se izjasnim kao, na primer, Mađar, šta *za mene* znači biti Mađar i na šta *ja* kao Mađar *želim* da položem pravo – uža u sadašnjem,

[13] Iako današnji sistem zaštite, takođe, mahom ne kategoriše pojedince suprotno njihovim željama i nezavisno od njih, prisutna je veća doza komunitarizacije identiteta gde se pretpostavlja da se pojedinci rađaju sa već formiranim etnokulturnim identitetom koji onda treba da spoznaju i štite. Na primer, u Ustavu iz 2006. godine pojam kulture se definiše kao datost, odnosno nešto u čemu smo se rođenjem zatekli. U članu 64 se kaže: „Svako dete ima pravo na lično ime, upis u matičnu knjigu rođenih, pravo da sazna svoje poreklo i pravo da očuva svoj identitet”. Pritom se kultura i identitet u daljem tekstu Ustava shvataju pretežno u njihovim etničkim odrednicama (v. o tome Vasiljević, 2012). Nacionalni saveti nacionalnih manjina dobijaju (ili preuzimaju) ulogu vrhovnog tumača ove identitetske ukorenjenosti pojedinaca – članova manjinskih zajednica, čime se već suženo shvatanje etnokulturnog identiteta kao datosti dodatno konzervira.

[14] Na (post)jugoslovenski kontekst ovaj pojam primenjuju Dejzings (2005) i Janzen (2005).

formalno uzev liberalno-demokratskom modelu, nego što je bila u onom prethodnom, koji je bio uklopljen u jedan autoritarni poredak.

I treće, u socijalističkoj Jugoslaviji, ili bar u njenim boljim danima, postojala je svest o tome da zajednički jugoslovenski identitet u višestrukoj državi mora biti anacionalan, neisključiv i profilisan tako da omogućava svakom građaninu pristup široj zajednici bez gubitka njegovog posebnog, etnokulturnog identiteta. Preduslov za to je bilo da nad-identitet bude ispunjen sadržajima koji ne odslikavaju bilo kakva prirodna svojstva, već ono što može pripadati svima podjednako, poput narodnosolobodilačkih, modernizacijskih, socio-ekonomskih i međunarodnih uspeha zemlje. U tome je Jugoslaviji pomagao internacionalizam, dakle, jedna forma univerzalizma, što je bio jedan od nosećih principa zvanične ideologije. Istovremeno, jugoslovenski identitet *jeste* imao nekakav sadržaj, koji je mogao poslužiti kao tačka identifikacije, pozitivne emocije i ponosa. Nasuprot tome, u današnjoj Srbiji, kao i u drugim postjugoslovenskim zemljama, državni identitet koji je, formalno, na raspolaganju svim građanima ostao je bez ikakvih političkih i socijalnih komponenti i sastoji se bezmalo isključivo od kulturno-simboličkih markera vezanih za većinsku naciju.

Ako se, na kraju, vratimo na pitanje postavljeno u naslovu ovoga rada, naš odgovor na nj, koji proističe iz upravo izložene analize, bio bi negativan: liberalna država nije nužan preduslov za etnokulturnu pravdu. Iako nam danas ne može biti cilj da prizovemo i oživimo jednopartijsku, represivnu državu nalik na onu u socijalističkoj Jugoslaviji, neki pozitivni aspekti jugoslovenskog iskustva vredni su da se iznova razmotre kako bi, prerađeni i prilagođeni uslovima savremenog srpskog društva, eventualno pružili oslonac u rešavanju današnjih problema.

Does ethnocultural justice require a liberal state? Reflections on the (post) Yugoslav experience

Abstract

In this paper, we start from the argument that the liberal model of ethnocultural justice, based on the idea of multicultural citizenship, which was instituted in the successor countries of the former Yugoslavia twenty years ago, has failed to deliver on its promises: ethnic distance between citizens of different ethnocultural backgrounds has not been reduced, integration is still a problem, and group-differentiated rights often turn into instruments of domination within and between communities. Against this backdrop, we will go beyond the usual immanent critique of this model and point to valuable experiences of public recognition of ethnocultural diversity in socialist Yugoslavia. By doing this, we intend, first, to question the assumption that the liberal-democratic political framework is a necessary precondition for ethnocultural justice, and second, to open up space for reconsidering some potentially positive aspects of the non-judicial approach to multiculturalism that was implemented in actually-existing socialism. We point out three aspects as particularly relevant: a) a „right

measure” of juridification, b) localization instead of centralization of minority communities, and c) availability of an encompassing, overarching identity in which all citizens can recognize themselves.

Keywords

ethnocultural justice, liberal multiculturalism, actually-existing socialism, Yugoslavia

Literatura

- Allcock, John B. (2000). *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst.
- Bašić, Goran (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Brubaker, Rogers, Aftermaths of empire and the unmixing of peoples: Historical and comparative perspective: *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 18, No.2 (1995), pp. 189-218.
- Bugarel, Ksavije (2004). *Bosna – anatomija rata*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Bugarski, Ranko and Celia Hawkesworth (eds), (1992). *Language Planning in Yugoslavia*. Columbus: Slavica.
- Davis, Horace, Lenin and Nationalism: The Redirection of the Marxist Theory of Nationalism, 1903-1917: *Science & Society*, Vol. 31, No. 2 (Spring, 1967), pp. 164-185.
- Dejzings, Ger. (2005). *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: XX vek.
- Dimitrijević, Nenad (2001). *Slučaj Jugoslavije – socijalizam, nacionalizam, posledice*. Beograd: Samizdat B92.
- Dimitrijević, Nenad (2007). *Ustavna demokratija shvaćena kontkstualno*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Gossiaux, Jean-François (2002). *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hayden, Robert, Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics: *Slavic Review*, Vol. 51, No. 4 (Winter, 1992), pp. 654-673.
- Iglton, Teri (2016). *Zašto je Marks bio u pravu?*. Beograd: Plato.
- Jansen, Stef (2005). *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- Kimlika, Vil (2009). *Savremena politička filozofija*. Beograd: Nova srpska politička misao.
- Kimlika, Vil i Opalski, Magda (ur.) (2002). *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kymlicka, Will (2003). *Multikulturalno građanstvo*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Laclau, Ernesto and Chantal Mouff (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Marks, Karl (1957). *O jevrejskom pitanju, prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Beograd: Kultura.
- Marks, Karl (1950). *Kritika gotskog programa*. Beograd: Kultura.
- Marks, Karl i Engels, Fridrih (2009). *Komunistički manifest*. Beograd: Centar za libertetske studije.

- Milenković, Miloš, (2012). „Jugoslovenski multikulturalizam? Preliminarna razmatranja”, u: *Ogled o jugoslovenskom kulturnom nasleđu* (Ivan Kovačević ur.). Beograd: Srpski genaološki centar.
- Miller, David (2002). *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine (2011). *Medijska strategija vojvođanskih Mađara 2011-2016*. Subotica: Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine.
- Pašić, Najdan (1973). *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*. Beograd: Radnička štampa.
- Pavković, Aleksandar, Multiculturalism as prelude to state fragmentation: The Case of Yugoslavia: *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol. 3, No. 2 (2001), pp. 131-143.
- Radosavljević, Duško, Vukašinović, Eva, Keveždi, Miroslav ur. (2015). *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura 2*. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
- Ramet, Sabrina P. (1992). *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Renner, Karl (2005), „State and Nation”, in: Nimni, E (ed.) *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, New York: Routledge, pp. 13-42.
- Resor za kulturu Bošnjačkog nacionalnog veća (2012), „Strategija razvoja kulture sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji”, <https://bnv.org.rs/dokumenta/Strategija-razvoja-kulture-sandzackih-Bosnjaka-u-Srbiji.pdf> (datum posete: 18.11.2022)
- Rols, Džon (1998). *Teorija pravde*. Beograd-Podgorica: JP Službeni list SRJ i CID.
- Štiks, Igor (2016). *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj*. Fraktura: Zagreb.
- Tamir, Jael (2002). *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Varady, Tibor (1997), Minorities, Majorities, Law and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case: *Human Rights Quarterly*, Vol. 19, No. 1 (Feb, 1997), pp. 9-54.
- Varadi, Tibor (2002), „O mogućnostima za etnokulturnu pravdu u Centralnoj i Istočnoj Evropi”, u: Kimlika, Vil i Opalski, Magda (ur.) *Može li se liberalni pluralizam izvoziti?*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Vasić, Vera (ur.) (1990). *Jezička politika i planiranje jezika u Jugoslaviji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Vasiljević, Jelena (2012), „Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine”, u: Šo, Džo i Štiks, Igor (ur.) *Državljan i državljanstvo posle Jugoslavije*. Beograd: Clio.
- Wachtel, Andrew Baruch (1998). *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.

Aleksandra Krstić¹

Nikola Jović

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.2

UDK 004.738.5:316.774(497.11)

Kako se novinari u Srbiji bore sa onlajn napadima - normalizacija digitalnog nasilja kao posledica izostanka institucionalne podrške

Apstrakt

U ovom radu predstavljamo rezultate i uvide iz kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja sa novinarima u Republici Srbiji o digitalnom nasilju kojem su izloženi. Istraživačko pitanje na koje pokušavamo da damo odgovor odnosi se na to kako se na digitalno nasilje odgovara i reaguje na ličnom-profesionalnom nivou pojedinačnog novinara, a kako na digitalno nasilje i ugrožavanje bezbednosti novinara reaguje sistem, kako medijski, tako i pravno-institucionalni. Osnovna hipoteza našeg rada je da usled izostanka adekvatne institucionalne podrške u slučajevima digitalnog nasilja, novinari i novinarka razvijaju specifične mehanizme samozaštite. U prvom delu rada, analiziramo medijski kontekst, dok u drugom delu rada izlažemo metodološki dizajn sprovedenog istraživanja. U trećem delu rada predstavljamo podatke iz kvantitativne studije, dok u četvrtom delu rada predstavljamo uvide iz kvalitativne studije, odnosno intervju sa novinarima i novinarkama.

[1] Kontakt adresa autora: aleksandra.krstic@fpn.bg.ac.rs

Ključne reči

digitalno nasilje, institucionalna zaštita, posledice pretnji, novinari, Srbija

Uvod

Za samo nedelju dana tokom marta 2023. godine u Srbiji napadnut je fotoreporter novinske agencije Fonet dok je izveštavao sa skupa „Studenti za Kosovo” u Beogradu, jedan od autora podkasta „Dobar, loš, zao” na TV Nova S izmešten je na sigurnu lokaciju zbog pretnji smrću i konstantnih napada na društvenim mrežama, a dopisnik televizije N1 iz Kragujevca prijavio je pretnje i zastrašivanje zbog izveštavanja o protestu radnika „Vodovoda” u tom gradu. Ovo su samo najskoriji slučajevi napada na novinare i slobodu medija u Srbiji. Mnoge pretnje, uvrede i drugi oblici zastrašivanja se nikad ne prijave ili se o njima retko govori u javnosti. Napade i pritiske od različitih političkih, ekonomskih i drugih aktera trpe mnogi novinari i medijski radnici širom sveta. Osim fizičkih napada, izloženi su i verbalnim i psihološkim pretnjama na društvenim mrežama i digitalnim platformama. Svakodnevno suočavanje sa digitalnim nasiljem i mnogobrojnim oblicima onlajn uznemiravanja i zastrašivanja (govor mržnje, uvrede, pretnje i drugo) utiče na njihov rad, ali i na njihovo dobrostanje. Ovakvi napadi dolaze kako od pojedinaca, tako i od organizovanih grupa (botova) na društvenim mrežama. Rodna perspektiva ukazuje na to da su novinarke sve češće žrtve ovih napada. Novinarke su danas više nego ikad izložene onlajn nasilju – čak 41% novinarki širom sveta su meta onlajn napada, najčešće povezanih sa kampanjama širenja dezinformacija i lažnih vesti (Posseti et al., 2021). Čak i u razvijenim demokratijama, poput Sjedinjenih Američkih Država, zabeležen je porast onlajn uznemiravanja i nasilja nad novinarima. Ovaj trend je još izraženiji u državama nižeg stepena demokratičnosti i državama u kojima dolazi do

jačanja autoritarnih tendencija, kao što su Mađarska, Poljska, Slovenija i Srbija (Freedom House, 2019, 2022).

Republika Srbija od 2017. godine beleži konstantan pad na indeksima slobode medija. Prema izveštaju Reportera bez granica, Srbija je u 2022. godini bila najlošije ocenjena država na Zapadnom Balkanu. Za samo godinu dana, Srbija je sa 67.9 bodova 2021. godine, spala na 61.5 bodova u 2022. godini (Reporters without Borders, 2022). Osim toga, izveštaj *Media Freedom Rapid Response* za 2021. godinu upozorava da je Srbija jedna od država u kojima se beleži najveći broj „alarma“ koji ukazuju na različite vidove ugrožavanja novinarske bezbednosti. U tom izveštaju, Srbija se našla na drugom mestu, odmah iza Turske. Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS) je u toku 2020. godine zabeležilo rekordan broj napada na novinare i novinarku u Srbiji u okviru *Baze napada na novinare*². Mnoge organizacije i institucije koje se bave zaštitom slobode medija i novinara, među kojima su Fondacija Slavko Ćuruvija, sajt bezbedninovinari.rs, CEPRIS i druge, godinama unazad upozoravaju na pogoršanje stanja u medijima, kao i na neefikasno rešavanje slučajeva ugrožavanja novinarske bezbednosti pred tužilaštvom i sudovima. Izveštaj Centra za istraživačko novinarstvo Srbije (CINS, 2023) o položaju istraživačkih novinarki u regionu Zapadnog Balkana pokazuje da je ugrožavanje bezbednosti istraživačkih novinarki izuzetno rodno obeleženo i najčešće iskazano kroz onlajn napade putem portala tabloida i društvenih mreža.

Metodološki pristup

Istraživanje koje smo sprovedeli imalo je za cilj da ispita stavove i percepcije novinara, urednika i direktora medija u Srbiji o uvredama, napadima i pretnjama sa kojima se suočavaju u digitalnom svetu. Kvantitativno i kvalitativno istraživanje obuhvata anketu sa 82 novinarku i dubinske intervju sa deset novinara, urednika i direktora nacionalnih i lokalnih medija u Srbiji. Anketno istraživanje³ koje je bilo fokusirano na onlajn bezbednost novinarki, sprovedeno je u septembru 2020. godine. Anketni upitnik je bio sastavljen od 51 pitanja, koja su se odnosila na percepciju lične bezbednosti i izloženosti na internetu, ugrožavanje radnih i profesionalnih prava, percepciju zaštitne uloge države i strukovnih udruženja, uticaj bezbednosnih rizika i pretnji na privatni život i odnos prema profesiji. Dubinski intervju detaljnije su ispitivali percepcije medijskih

[2] <https://www.bazenuns.rs/srpski/napadi-na-novinare>

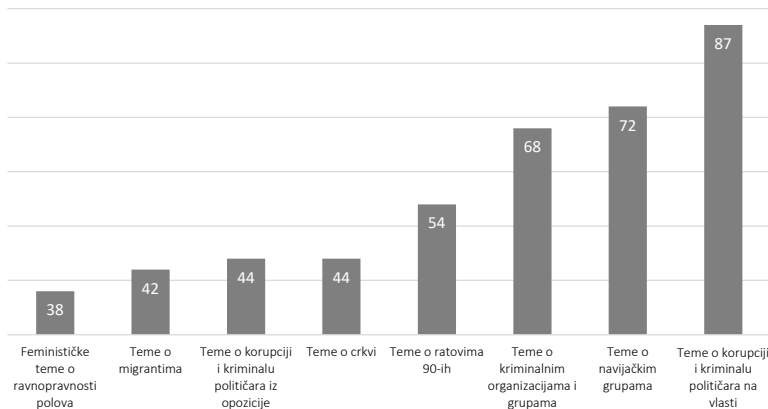
[3] Anketa je sprovedena u okviru projekta Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS) *Oснаžene novinarku = informisani građani*. Projekat je bio usmeren na jačanje uticaja medijskih organizacija na razvoj i primenu medijskih politika u skladu sa najvišim evropskim standardima i praksom, kao i doprinos demokratskom razvoju Srbije u medijskoj sferi. Na analizi rezultata ankete i pisanju izveštaja radili su Rade Đurić iz NUNS-a i doc. dr Nikola Jović sa Fakulteta političkih nauka. Za potrebe pisanja ovog rada NUNS je odobrio korišćenje podataka iz istraživanja sprovedenog u okviru projekta *Oснаžene novinarku = informisani građani*.

profesionalaca o glavnim oblicima uznemiravanja, napada i nasilja u digitalnoj sferi, konkretnim primerima, kao i svest novinara i novinarki o postojećim mehanizmima zaštite u redakcijama i uticaju koji uvrede i pretnje imaju na njihov lični i profesionalni život. Dubinski intervjui su sprovedeni u toku 2021. godine na teritoriji Republike Srbije. U radu će sva imena sagovornika i podaci o medijima u kojima rade biti anonimni.

Rezultati anketnog istraživanja

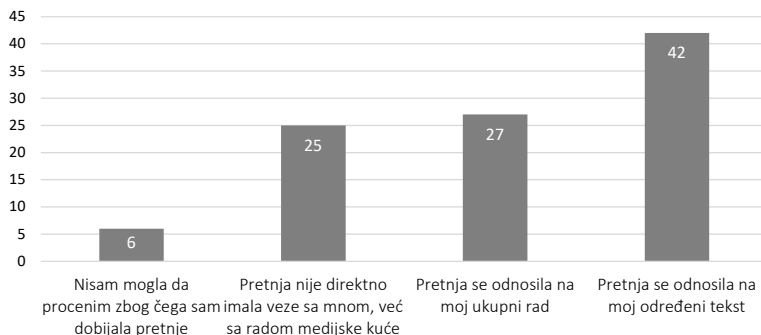
Podaci iz anketnog istraživanja pokazuju da je gotovo tri od četiri (75%) ispitanih novinarki bilo u situaciji da u toku rada na nekoj priči, zbog svesti o potencijalnim pretnjama i pritiscima, razmišlja o tome kako će njihova bezbednost i bezbednost njihove porodice biti ugrožena ukoliko tekst bude objavljen. U takvom „radnom ambijentu“ čak 44% novinarki je istaklo da se ne oseća slobodno da obavlja svoj novinarski posao profesionalno. Takođe, novinarke su istakle i da se najčešće suočavaju sa onlajn govorom mržnje, napadima i pretnjama kada izveštavaju o kriminalu i korupciji, navijačkim grupama, kriminalnim organizacijama i grupama, ali i temama o ratovima na prostorima bivše Jugoslavije, izbeglicama i migrantima i crkvi.

Grafikon 1: Teme koje izazivaju komentare koji se mogu povezati sa digitalnim nasiljem

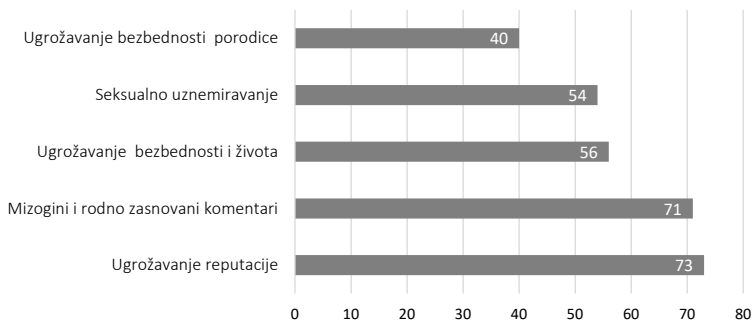
Rezultati istraživanja pokazuju da svaka treća novinarka ne zna svoja prava i šta bi trebalo da uradi kako bi se institucionalno zaštitila u slučaju da bude izložena napadima i pretnjama. Ovaj podatak je posebno važan u kontekstu činjenice da je poslednjih pet godina 36% ispitanih novinarki doživelo ugrožavanje bezbednosti zbog posla kojim se bave, a da je svaka treća novinarka u poslednjih pet godina doživela neki oblik onlajn napada i pretnji.

Grafikon 2: Na šta se pretnja odnosila

Za 28% napadnutih novinarki, pretnje i napadi su se pretvorili u višemesečno proganjanje. Kada je reč o identitetu onlajn „napadača”, 29% ispitanica navodi da nisu mogle da identifikuju ko im ugrožava bezbednost, 29% ispitanica je detekovalo političke stranke kao „napadače”, 27% ispitanica je utvrdilo da su u pitanju bili pojedinci, dok je 15% bilo napadnuto od strane neke organizovane grupe (nacionalističke, navijačke, kriminalne, itd.).

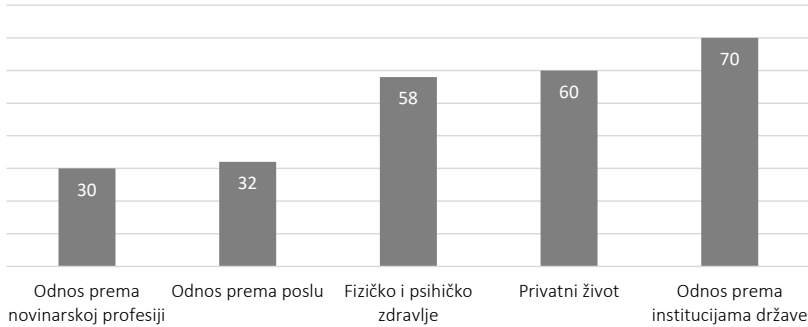
Grafikon 3: Sadržaj dobijenih pretnji

Podaci ukazuju na to da su novinarka pretnje najčešće dobijale putem komentara na društvenim mrežama (31%), putem poruka na društvenim mrežama (28%), zatim putem komentara na tuđim društvenim mrežama (16%), putem komentara na portalima (11%), putem elektronske pošte (8%) i putem komentara na društvenim mrežama lica povezanih sa novinarkama (6%). Ukoliko analiziramo efekte onlajn pretnji i napada, podaci pokazuju da ugrožavanje bezbednosti ima veoma negativan uticaj različitog intenziteta u različitim domenima privatnog i profesionalnog života novinarki.

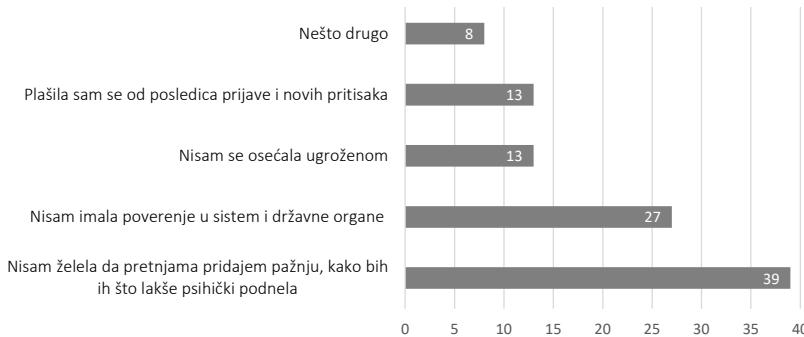

Grafikon 4: Negativan uticaj pretnji u sledećim domenima života novinarki

Od ukupnog broja ispitanih novinarki svega 17% njih je prijavilo napade policiji i tužilaštvu, dok je 16% ispitanica obavestilo javnost i 16% udruženje novinara. Od ispitanica koje su se odlučile da koriste institucionalne mehanizme zaštite (policija/tužilaštvo), gotovo 70% njih nije bilo zadovoljno načinom na koji su državni organi reagovali. Svega 18% ispitanica kaže da su državni organi učinili da se osećaju dobro i uvaženo tokom procesa prijavljivanja napada na njih. Šta više, čak 42% anketiranih novinarki ističe da je proces nakon prijave pretnji državnim organima, doveo do dodatne traumatizacije.

Grafikon 5: Razlozi za nereagovanje

Najznačajniji problem u zaštiti bezbednosti novinarki, gotovo 70% ispitanih novinarki vidi u izostanku dosledne primene postojećih propisa i zakona, dok 22% ispitanica smatra da su potrebni novi propisi i zakoni koji bi na bolji način regulisali položaj novinara/ki. Takođe, 64% ispitanih novinarki smatra da bi dodatna obuka fokusirana na bezbednost novinarki na internetu mogla da bude od značajne koristi.

Novinarska perspektiva: uvidi iz intervjua sa novinarima i novinarkama

Uvidi o tipovima digitalnih napada i profilu „napadača“

Prema mišljenju novinara i novinarki, glavni oblici uznemiravanja u onlajn sferi su pretnje i uvrede. Najčešće se dobijene pretnje mogu razvrstati na one koje su upućene organizacijama i one upućene lično novinarima. Pretnje i uvrede medijskim organizacijama se najčešće upućuju putem komentara na sajtovima medija, digitalnim platformama za distribuciju medijskog sadržaja i profilima na društvenim mrežama. Sa pretnjama i uvredama novinari i novinarkе se najčešće suočavaju putem komentara i poruka na ličnim profilima na Tviteru, Fejsbuku i Instagramu.

Jedan od najčešćih oblika zastrašivanja novinara su organizovani i sinhronizovani napadi „botova“ na Tviteru, odakle, prema tvrdnjama intervjuisanih, najčešće kreću uvrede i pretnje. Novinari ističu da sada već dovoljno poznaju mehanizme funkcionisanja „botovskih“ napada, te da se takvi nalozi otvaraju „preko noći, namenski“ za tu svrhu (Intervju 7). Napadi sa jednog, najčešće anonimnog, naloga postaju sinhronizovani kada se na njih nadovežu drugi nalozi koji ponavljaju istu ili sličnu poruku, a kojima je glavni cilj da ili napadnu ili diskredituju novinare i medije u kome rade. Novinari se takođe suočavaju i sa napadima onih koji se ne slažu sa ideološkim i vrednosnim stavovima koje zastupaju: „Problem sa njima je što se oni osećaju da imaju dozvolu tako da se ponašaju, jer je to jedno nesankcionisano, nekontrolisano ponašanje. Oni kada vide da takve salve kritika, mržnje, napada dolaze od najviših državnih zvaničnika ili iz mejnstrim ili tabloidnih medija, zašto bi se onda oni suzdržavali da se isto tako ponašaju. To je jedna društvena klima koja je stvorena i u kojoj svako ima dozvolu u stvari da se tako ponaša“ (Intervju 1).

Prema mišljenju novinara, uvrede i pretnje na društvenim mrežama su povezane i sa negativnim narativima javnih ličnosti koje gostuju u najgledanijim TV programima ili daju izjave za najtiražnije tabloide: „Uvek počne tako što novinarku ili novinara uzme na zub neko ko je vrlo vidljiv... S obzirom na veliku vidljivost i veliki uticaj koji imaju, inspirišu razne“ (Intervju 4) i „kada se to nađe na mrežama, od anonimnih ljudi neko ko nije uključen u te događaje i ko nije politički angažovan, kada čita te komentare može da se opredeljuje i da stvara neki svoj sud“ (Intervju 2). Tako se na primer, intervjuisani sagovornici često susreću sa komentarima da su „priznali Kosovo“, da su „strani plaćenici“, da treba da ih „zatvore“. Novinarki beogradskog nedeljnika je kućna adresa objavljena na Jutjub snimku jedne organizacije, a suočila se sa ozbiljnim pretnjama „naslanjanjem snajpera na slepoočnicu, prirodnom hospitalizacijom i resetovanjem“ (Intervju 4). Dodatno zabrinjava to što novinari koji su intervjuisani ističu da se pretnje na društvenim mrežama prelivaju u „stvarni svet“ i da se kreću u rasponu od „dobronamernih“ saveta da pripaze o

čemu pišu, pa do fizičkog praćenja: „Ono što je problem kad su novinari u pitanju jeste njihova, ja bih rekao, nepromišljena hrabrost, odnosno njihovo uverenje da je to, ako ti neko preti zbog toga što si ti objavio, zapravo rizik profesije. I to jeste tačno, ali nije tačno da to ne treba da prijaviš” (Intervju 10).

Novinari se kvalifikuju kao „špijuni”, „alkoholičari”, „narkomani”, „izdajnici”, dok se novinarka se susreću sa seksističkim komentarima i uvredama, a o sebi često čitaju da su „glupe”, „neznalice”, „gadne”, „kurve” i kao neko ko bi „trebalo da rađa umesto da misli”. Osim toga, napadaju ih da su „antisrpkinja”, „fašistkinje” i „plaćenice”. Često se neprimereno komentariše i fizički izgled novinarki: „ona je ružna”, „ona je debela”, „vidi kako se obukla”, ali se procenjuje i njihovo psihičko stanje – „nije uzela terapiju”, „nije popila lekić”. „To je na neki način jedan lični obračun i želja da se ja u tom trenutku degradiram, ili ponizim, ili unizim, i to ne kao novinarka, već kao žena. Kada vide da im to ne ide, onda posle toga sledi da sam strana plaćenica, da ne volim Srbiju, da sam protiv srpskog naroda...ili da bi me trebalo istući, da bi me trebalo razapeti” (Intervju 7).

Uvidi o proceduri i mehanizmima zaštite novinara

Nalazi iz intervju pokazuju da novinari prepoznaju dva glavna mehanizma zaštite od uvreda i pretnji sa digitalnih platformi: **mehanizam samozaštite** od onlajn uvreda i pretnji koji su uspostavili sami novinari i novinarka, i **mehanizam institucionalnog prijavljivanja** uvreda i pretnji koji postoji na nivou redakcije i medijske organizacije. Nažalost, u svim redakcijama ne postoje razvijeni mehanizmi zaštite, tako da su novinari često primorani da sami preduzmu mere zaštite od digitalnih napada. Pojedini novinari koriste „skripte” društvenih mreža na osnovu kojih mogu istovremeno da blokiraju po dve-tri hiljade naloga na osnovu unapred zadatih kriterijuma: „Ljudi koji me prate na Tviteru mi kažu da ispod mojih tvitova vide razne gadosti. Međutim, ja ih sigurno u poslednje dve, tri godine više ne vidim i pošteđena sam toga” (Intervju 4). Drugi koriste takozvano „mjutovanje” odnosno uklanjanje određenih reči ili celih fraza kako bi izbegli da vide tvitove u kojima se određene reči pominju. Jedna od intervjuisanih novinarki je taj mehanizam primenila na sopstveno ime i prezime da ne bi videla šta drugi pišu o njoj: „Skoro sam mutirala neke reči i videla sam da ja zapravo imam 28.000 blokiranih naloga” (Intervju 4).

Kada se novinari i novinarka suoče sa pretnjama i uvredama, na nivou pojedinih redakcija se najpre razgovara o tome, pa se zatim donosi odluka da li će se i kada slučaj prijaviti nadležnom tužilaštvu. Kada su slučajevi ozbiljni, pojedini mediji obaveštavaju i međunarodne novinarske organizacije za zaštitu novinara i podnose prijavu direktno tužiocu za visokotehnoški kriminal, a prethodno obaveštavaju i nadležne iz

Stalne grupe za bezbednost novinara. Međutim, intervjuisani novinari zapravo nemaju pozitivna iskustva u vezi sa procesuiranjem prijava za onlajn uznemiravanje: „Da li će nešto uopšte biti preduzeto zavisi od toga koliko je zamenik tužioca ambiciozan i koliko mu je stalo da dobije osuđujuću presudu, ali mislim i da zavisi od kalibra onog ko preti” (Intervju 4). Najčešće se prijavljuju direktne pretnje, ali medijska organizacija ne može da prijavi uvredu i pretnju, već to može da bude samo lična prijava: „Kada je nekom novinaru konkretno prećeno, onda to može da se prijavi tužilaštvu i u principu kada to zaista pređe neku granicu, mi onda takve poruke i prijavljujemo i to bez nekih konkretnih rezultata. To onda dosta i obeshrabruje novinare da prijavljuju” (Intervju 1).

Novinari intervjuisani za potrebe ovog istraživanja navode da brojne redakcije u Srbiji nemaju uspostavljen protokol, niti bilo kakve mehanizme zaštite i reagovanja na napade poput onih koji postoje u svetskim medijskim organizacijama: „Zaista nemamo razvijen nikakav mehanizam. Štaviše, vrlo često ni ne razgovaramo o tome. Prosto je to postalo nekako normalno, što je pogrešno, ali verujem da bi trebalo da imamo neki mehanizam kako da izustimo da postoji problem, da javno priznamo da postoji problem” (Intervju 5).

Jedan od glavnih problema je taj što su novinari u Srbiji navikli da je uznemiravanje u onlajn sferi „normalno” i svesni su da većina njihovih kolega i koleginja ne pridaje značaj tome. Međutim, ima onih koji smatraju da je takav pristup pogrešan i da bi za sve redakcije bilo neophodno da hitno razviju i uspostave metodologiju prepoznavanja napada, uvreda, i drugih oblika nasilja nad novinarima: „Mislim da niko od nas ne treba da to normalizuje i da govori da to ide u rok službe, kako je to normalno. Prosto treba prijavljivati” (Intervju 4). Prema podacima i uvidima dobijenih iz istraživanja, vidi se da je kad je reč o digitalnom nasilju nad novinarima, sve još uvek na nivou ličnog reagovanja. Urednik lokalnog portala smatra da je baš zbog toga neophodno raditi sa „novinarima, da im objasniš da to nije pametno ni zbog njih lično, ni zbog njihovih porodica, ni zbog prijatelja i da na kraju krajeva nije normalno ako se baviš novinarstvom” (Intervju 10). Neke redakcije smatraju da je lakše ako ignorišu uvrede: „Ignorišemo uvrede. Ja mislim da mi nikada ne odgovaramo na uvrede. Hajdujemo ih, ako su na Fejsbuku, brišemo ih ako su neke strašne uvrede i govor mržnje, ali ne odgovaramo” (Intervju 5). Ipak, neki mediji su u saradnji sa Nezavisnim udruženjem novinara Srbije (NUNS) i drugim međunarodnim organizacijama nedavno počeli da razvijaju protokole ponašanja i zaštite bezbednosti novinara: „Tu je najvažnije da se podvuče da iako su u većini slučajeva ti napadi individualni, da to nije stvar pojedinca, nego je to stvar redakcije da u tom trenutku pruži adekvatnu zaštitu svom čoveku” (Intervju 1).

Sporo reagovanje ili potpuno odsustvo reakcije nadležnih institucija koje treba da se bave bezbednošću novinara dodatno utiče na dobrostanje novinara i njihovu motivaciju da pretnje i napade prijavljuju. Ovo ilustruju sledeće tvrdnje intervjuisanih novinara: „Kada dobijete priču da

vas treba samleti u mašini za mlevenje mesa, kao što smo skoro dobili, onda to advokati pošalju Tužilaštvu za visokotehnološki kriminal, a oni kažu – *pa ovde nema konkretne pretnje, ne kažu da tebe i tebe treba samleti, nego onako iznose svoje mišljenje da vas treba samleti*” (Intervju 2). Ima brojnih primera koji pokazuju kako se nadležne institucije odnose prema pretnjama novinarima: „Mi smo pokušavali da otkrijemo ko stoji iza određenog portala, gde nam je Tužilaštvo za visokotehnološki kriminal tad reklo – *znate, mi to ne možemo da otkrijemo zato što je to u inostranstvu*” (Intervju 3). U slučaju da novinari i redakcije formalno prođu proceduru prijavljivanja pretnji nadležnima, na kraju ceo proces po pravilu „zapne na tužilaštvu”: „Policija uradi svoj deo posla, ti prijaviš, oni stvarno dođu, pitaju. Posle toga policija podnosi protiv NN lica krivičnu prijavu i dođe do tužilaštva. Onda nas upute na građansku parnicu i oni procene da to nije krivično delo ugrožavanje bezbednosti i tako dalje, što je, po mom sudu, blago rečeno licemerno. To je poruka o nekažnjivosti. I zbog toga verovatno kolege smatraju da je sve to besmisleno” (Intervju 10). Pojedine novinarke zbog ovoga retko kada ili gotovo nikad ne prijavljuju nadležnom tužilaštvu pretnje i napade na njih: „Besmisleno je” (Intervju 3). „Tri puta sam prijavljivala, jedan slučaj je već okončan osuđujućom presudom” (Intervju 4). „Prijavljivanje je možda i sa psihološke strane bitno, tek kada vi podnesete prijavu, tek tada se osetite uplašeno, tek tada postane stvarno” (Intervju 4).

Odsustvo podrške kolega iz redakcije i solidarnosti drugih kolega iz medija je još jedna obeshrabrujuća situacija sa kojom se suočavaju intervjuisni novinari. U intervjuima ističu da solidarnosti najčešće ima u krugu sopstvene redakcije i prijateljskih medija, a da je medijska polarizacija, koja postoji kad je reč o važnim društveno-političkim temama, prisutna i u ovim situacijama: „Solidarnost ne postoji. Mi smo vrlo često meta napada, ne mogu da kažem kolega, ali drugih medija, tabloidnih medija, pre svega, za koje postoje dokazane veze sa vlašću finansijske, političke i na svaki drugi način. To je jedno transakciono novinarstvo, klijentelističko, gde ja mislim da oni iskreno ne mogu da shvate da mi radimo nešto za šta nismo plaćeni i da nam nije naručeno, pošto oni tako rade” (Intervju 1). Intervjuisane novinarke navode da su, u slučaju uvreda i pretnji na društvenim mrežama, očekivale reakciju cele medijske zajednice ili jednog njenog dela zbog napada kojima su bile izložene: „Naše kolege i naročito u mojoj redakciji su, prvo stariji od nas, ne barataju, uopšte se ne kreću u digitalnoj sferi, drugo većina njih su bili ratni izveštači i ove stvari ne shvataju ozbiljno i meni je čak jedan kolega sa kojim sam izuzetno bliska, rekao – *Meni sve što nije stavljanje pištolja u usta je potpuno bezazalno i ja vidim da je tebi loše, ali mi ne dopire do svesti zašto ti je loše kad ti niko nije stavio pištolj u usta*” (Intervju 4).

Intervjuisani novinari smatraju da je za sada jedini oprobani mehanizam zaštite od zastrašivanja i onlajn uznemiravanja, u situaciji u kojoj nema efikasnih protokola i institucija, javno objavljivanje uvreda i pretnji na portalima ili platformama koje koriste: „Nama je javnost jedina mo-

guća odbrana od svih mogućih napada" (Intervju 2). „Naša prva adresa je javnost i to je jedino što mi imamo u ovakvom društvu kao neku vrstu pokušaja zaštite samih sebe" (Intervju 10). Novinar beogradskog nedeljnika smatra da novinari u Srbiji nemaju drugu zaštitu osim javnosti: „Mislim da jedino što nama ostaje to je jedina odbrana koju imamo je javnost, ne zato što je to nama potrebno nego to je jedina zaštita, mi nemamo ovde drugu zaštitu" (Intervju 6).

Uvidi o posledicama pretnji na novinare

Analiza intervjuja pokazuje da se jedan broj novinara zbog onlajn uznemiravanja i zastrašivanja odlučuje da menja temu o kojoj pišu ili pravac obrade teme, ili način na koji pišu o njoj. Neki novinari su postali izuzetno oprezni posle dobijenih pretnji da su „izdajnici države": „Kada pišemo o Kosovu, kada pominjemo Kosovo, tu smo se toliko puta opekli da sada na sve moguće načine pokušavamo da ne govorimo da li je Kosovo zavisno ili nezavisno, jer znamo da će nam se nakačiti horda ljudi koji nemaju pametnija posla nego da tvrde da mi kršimo ustav ove zemlje" (Intervju 5). Mladi novinari koji su se prvi put suočili sa napadima teško doživljavaju nasilje kojem su izloženi u komentarima ili direktnim porukama na mrežama, pa se u dogovoru sa svojim urednicima i direktorima sklanjaju i odlaze van grada na neko vreme: „Ti moraš da budeš ozbiljno jak da to prevaziđeš i da izignorišeš. Svako ima svoje mišljenje i to je u redu, ali može mišljenje da bude na osnovu nekih argumenata, da ta rasprava bude pristojna, da ne bude uvredljiva. To je atraktivnije, ljudi će uvek pre da pročitaju ako nekoga uvrediš, jer im je to zanimljivije i površnije" (Intervju 2).

Pojedine novinarke sa kojima smo razgovarali su čak razmišljale da zbog napada na mrežama i komentara na Jutjubu odustanu od novinarstva: „Prvi put kad sam se suočila sa tim komentarima, bila sam na ivici da izađem iz novinarstva" (Intervju 3). Drugi novinari su izabrali da se ne obračunavaju sa „botovima" na Tviteru: „Nemam tu potrebu da govorim preko društvenih mreža i to je jedan od razloga. Ne bih iskreno gubio vreme sa obračunima sa botovima. Ja ću napisati tekst, kao što sam pisao o takvim stvarima" (Intervju 6). Ima onih koji na Tviteru odgovaraju na komentare ljudi koji su pristojni, bez obzira na to da li su anonimni ili pod punim imenom i prezimenom: „Nemam problem da odgovorim, ali nemam ni tu vrstu potrebe da se sa nekim raspravljam, da nekome nešto dokazujem, da objašnjavam" (Intervju 7).

Zaključak

Uvidi do kojih smo došli istraživanjem o onlajn napadima na novinare ukazuju na dualnu prirodu ovog problema. Sa jedne strane, primetno je da su pretnje postale sve učestalije i da adekvatan odgovor nadležnih institucija izostaje. Sa druge strane, takav društveni ambijent dovodi do alarmantnog trenda „normalizacije i prihvatanja" onlajn uznemirava-

nja novinara i novinarki u Srbiji. Iako brojna međunarodna i nacionalna istraživanja o nasilju nad novinarima i novinarkama u digitalnom medijskom okruženju ukazuju na to da broj pretnji, uvreda i pritisaka raste iz godine u godinu, novinari i novinarka u Srbiji najčešće smatraju da to sa čim se suočavaju na društvenim mrežama i onlajn platformama ulazi „u opis posla“, da je to „cena“ koju plaćaju za posao koji obavljaju i da je to neka vrsta „normalnog“ okruženja u kome rade i izveštavaju. Pretnje na Tviteru, Fejsbuku i drugim društvenim mrežama, kao i uvrede i govor mržnje na Jutjubu su skoro normalizovane kao svakodnevna pojava, i to ne samo od društva već i od samih novinara koji su tim pretnjama izloženi. Novinari takve uvrede i pretnje retko prijavljuju, što ukazuje na to da u samim redakcijama nema razvijenih i institucionalizovanih mehanizama podrške, kao i to da postojeći institucionalni mehanizmi nisu dovoljni, niti dovoljno efikasni da bi zaštitili novinare. Posledica takvog institucionalnog (ne)reagovanja je ta da novinari i novinarka u Srbiji nemaju poverenja u institucionalni sistem zaštite, niti u nadležno tužilaštvo ili sudove. U takvim okolnostima većina novinara i novinarki ostaje bez institucionalne podrške, što neposredno utiče na njihov profesionalni život, ali i na lično dobrostanje. Praktično, novinari su prepušteni sebi i mehanizmima samozaštite na internetu, po principu „bolje da ne vidim šta se o meni piše“. Novinari i urednici se zato u takvim slučajevima okreću apelima javnosti, nadajući se da će ih javno pisanje o napadima i pretnjama koje doživljavaju spasiti posledica i drugih pretnji.

How journalists in Serbia deal with online attacks - normalization of digital violence as a consequence of lack of institutional support

Abstract

In this paper, we present the results and insights from quantitative and qualitative research with journalists in the Republic of Serbia about the digital violence they are exposed to. The research question that we are trying to answer relates to how digital violence is answered and reacted at the personal-professional level of an individual journalist, and how the system, both media and legal-institutional, reacts to digital violence and endangering safety of journalists. The hypothesis of our work is that due to the lack of adequate institutional support in cases of digital violence, journalists develop specific self-protection mechanisms. In the first part of the paper, we analyze the media context, while in the second part we present the methodological design of the conducted research. In the third part of the paper, we analyze data from the quantitative study, while in the fourth part we present insights from the qualitative research, interviews with journalists.

Keywords

digital violence, institutional protection, self-protection mechanisms, consequences of threats, well-being of journalists

Literatura

CINS (2023). *Moraš da budeš superžena - (Samo)percepcija položaja istraživačkih novinarki u Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji i Srbiji*. Beograd: Centar za istraživačko novinarstvo Srbije

Freedom House (2019). *Freedom and the Media 2019: A Downward Spiral*. Freedom House

Freedom House (2022). *Freedom in the World: The Global Expansion of Authoritarian Rule*. Freedom House

Media Freedom Rapid Response (2021). *Mapping Media Freedom - Monitoring Report 2021*. EFJ-IPI-ECPMF

Posseti, Julie, Shabbir, Nabeelah, Maynard, Diana, Bontcheva, Kalina and Aboulez, Nermin (2021). *The Chilling: Global trends in online violence against women journalists*. UNESCO

Reporters without Borders (2022). <https://rsf.org/en/country/serbia>

Milica Topalović¹

Institutu za političke studije

Đurđica Stanković

Institutu za društvene nauke

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.3

UDK 004.738.5:316.774(347.78)

Internet kao izazov zaštiti autorskih i srodnih prava²

Sažetak

Sa napretkom informacionih tehnologija, zaštita autorskih i srodnih prava našla se pred brojnim izazovima koji, ne samo da teže da obesmisle postojanje autorskopravne i srođnopravne zaštite, već iznova stvaraju dilemu između prava i slobode. Tradicionalno shvatanje zaštite ovih prava više ne odgovara realnosti i mnogobrojnim načinima njihove zloupotrebe. Internet je postao plodno tlo za neograničene radnje povrede prava poput neovlašćenog pristupa i korišćenja autorskog dela, plagijarizma, falsifikata i piraterije. Najbrojnije prepreke ostvarivanju apsolutnih prava u ovoj oblasti čine sporovi o teritorijalnoj nadležnosti zbog globalizacije društva, velikog broja predmeta koji uspešno razvijaju sudsku praksu, ali nisu praćeni istom brzinom razvoja regulative, kao i nedovoljne informisanosti korisnika o zaštitenosti digitalnih sadržaja na internet platformama usled njihove hiperprodukcije. Osnovna pitanja na koje će rad ponuditi odgovore tiču se prepreka regulisanju autorskih i srodnih prava u sajber prostoru kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou. Autorke će posebnu pažnju posvetiti pitanju prirode autorskih prava i/ili slobodi pristupa multimedijalnim sadržajima i softverskih rešenja na internetu. U radu će biti korišćeni deskriptivni metod i metod analize sadržaja dokumenata.

Ključne reči

Autorska i srodna prava, internet, sloboda pristupa, Republika Srbija, globalizacija

[1] Kontakt adresa autora: milica.topalovic@ips.ac.rs.

[2] Rad je nastao u okviru naučno-istraživačke delatnosti koju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Pravo intelektualne svojine doživljava renesansu od početka 19. veka, sa ubrzanim razvojem industrije. Kako industrijska svojina navodi na to da se radi o specifičnom obliku materijalne svojine, u svojim ranim počecima je na međunarodnom nivou i uporednom pravu prihvaćen naziv industrijske svojine i autorskog prava kao vid zaštite autorstva nad određenim delom stvaralaštva. Zajedničke karakteristike i potreba da se pravno reguliše ova oblast, rezultovala je mnogobrojnim međunarodnim konvencijama, nacionalnom regulativom i propisima. Nacionalna regulativa se najčešće reguliše na osnovu potpisanih i ratifikovanih međunarodnih konvencija i skupa čine međunarodno autorsko pravo (Misailović, 2016: 23).

Nacionalna zakonodavstva su na početku različito regulisala neophodnost da se zaštite prava autora na ideju i formu svog stvaralaštva. Ustav Sjedinjenih Američkih Država je autoritet u unapređenju i podsticanju isključivih prava intelektualne svojine poverio Kongresu koji na ograničen vremenski period jemči autorima i piscima isključiva prava nad svojim delima i pronalascima (Spalević, Ilić i Spalević, 2018: 51). Iako je većina nacionalnih zakonodavstava prihvatila termin o autorskom pravu, Francuska je još u 18. veku propisala zakon o umetničkoj i književnoj svojini jer je zakonodavac smatrao da se radi o pravu stvaralaca na sopstveno delo, slično pravu svojine nad materijalnim dobrima (Jelisaovac i Trošić, 2006: 19). Za razliku od Francuske, Velika Britanija je još 1911. godine usvojila prvi Zakon o autorskom pravu (*copyright*) koji je prvobitno označavao pravo na štampanje i umnožavanje, dok se kasnije odnosio na sva prava koje autor uživa u pogledu svojih umetničkih i književnih dela (Copinger and Skone, 1971: 5). Značajne razlike između anglosaksonskog i kontinentalnog prava proističu iz činjenice da *copyright* ne reguliše privatno vlasništvo na autorskom delu, već pravno reguliše način na koji se ono može koristiti u interesu javnosti i slobodne trgovi-

ne (Patterson and Lindberg, 1991: 110). Bez obzira na različite pravne kulture i prirodu poimanja autorstva, autorsko pravo je, do globalizacije interneta, bilo jedno od najbolje regulisanih grana prava koje označava zakonsku zaštitu autora od neautorizovanih kopija i korišćenja njihovih dela (Besarović, 2000: 19).

Sa napretkom informacionih tehnologija, kao i svakodnevnim razvojem interneta i sajber prostora, zaštita autorskih i srodnih prava našla se pred brojnim izazovima. Internet je postao plodno tlo za neograničene radnje povrede prava poput neovlašćenog pristupa i korišćenja autorskog dela, plagijarizma, falsifikata i piraterije. Najbrojnije prepreke ostvarivanju apsolutnih prava u ovoj oblasti predstavljaju sporovi o teritorijalnoj nadležnosti uzrokovani internet globalizacijom, brojni sporovi koji uspešno razvijaju sudsku praksu, ali nisu praćeni istom brzinom razvoja regulative, kao i neinformisanost korisnika o zaštićenosti digitalnih sadržaja na internet platformama usled njihove hiperprodukcije. Dakle, novi pristup autorskom pravu trebalo bi da reafirmiše prava autora u globalizovanim digitalnim komunikacijama, a ne da stvori određene tehnološke monopole i diskriminaciju (Dimitrijević, 2010: 286). S obzirom na to da je osnovni zadatak pravnih nauka da prati realnost, odnosno potrebe regulacije određenih fenomena i odnosa u društvu, poznati tradicionalni koncept autorskih i srodnih prava je potrebno prilagoditi zaštiti digitalizacije sadržaja zbog čega su razvijeni koncepti primeri dobre prakse poput licenci otvorenog sadržaja (*open source softver*) i *copy left licence* (Spalević et al., 2018: 51) u autorskopravnoj zaštiti softvera.

Rad teži da da odgovor na pitanja koje su najveće prepreke regulisanju autorskih i srodnih prava u sajber prostoru, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou. Nakon uvodnih razmatranja u kojima je prikazan kratak istorijski razvoj autorskih i srodnih prava, sledi osvrt na ulogu i značaj digitalnih tehnologija u pravnom regulisanju autorskih i srodnih prava, a samim tim i nastanak širokog prostora za njihovu zloupotrebu, naročito kada se govori u kontekstu multimedijalnih sadržaja i softverskih rešenja. Autorke će posebnu pažnju posvetiti pitanju prirode autorskih prava i/ili slobodi pristupa multimedijalnim sadržajima i softverskih rešenja na internetu.

Promenljivost karaktera autorskih i srodnih prava

Autorsko delo je originalna tvorevina pojedinca koja može pripadati oblastima umetnosti, književnosti ili nauci. Drugim rečima, u pitanju je originalna duhovna tvorevina autora, izražena u određenoj formi, bez obzira na njegovu umetničku, naučnu ili drugu vrednost, njegovu namenu, veličinu, sadržinu i način ispoljavanja, kao i dopuštenost javnog saopštavanja njegove sadržine. Istim članom Zakona o autorskim i srodnim pravima (u nastavku Zakon) precizira se šta se sve smatra autorskim delom: pisana dela; govorna dela; dramska, dramsko-muzička, koreografska i

pantomimska dela, kao i dela koja potiču iz folkloru; muzička dela, sa rečima ili bez reči; filmska dela; dela likovne umetnosti; dela arhitekture, primenjene umetnosti i industrijskog oblikovanja; kartografska dela; planovi, skice, makete i fotografije; pozorišna režija.

Kao i u drugim nacionalnim regulativama, originalnom stvaraocu se priznaju moralna prava koja traju večno, imovinska (materijalna) prava koja su vremenski ograničena na onaj period koji se smatra dovoljnim za ekonomsko iskorišćavanje predmeta kreativnog rada, odnosno za naknadu stvaralačkog napora i doprinosa društvenoj zajednici, kao i druga prava koja štite ostale interese autora u pogledu njegovog dela (Damjanović, 2013: 255). Princip teritorijalnosti je od velikog značaja i odnosi se na mesto (najčešće državu) gde se autorsko delo planira registrovati, tj. deponovati i zaštititi. Deponovanje dela ne utiče direktno na nastanak prava, ali svakako služi kao dokaz autorstva. Organ koji obavlja nadležnosti registracije i deponovanja u Republici Srbiji je Zavod za intelektualnu svojinu koji je u 2020. godini proslavio stogodišnjicu postojanja, što govori u prilog tome da se na ovim prostorima relativno rano javila potreba za pravnom regulacijom ove oblasti.³

Pored autorskog prava, Zakonom je predviđeno i definisanje srodnih prava autorskom pravu. Susedna prava, koja su od Rimske konvencije 1961. godine, nazvana srodnim pravima u međunarodnom pravu intelektualne svojine, ukazuje na materijalnu izvesnost koja proističe iz autorskog prava. Ova prava se direktno odnose na predmete srodonpravne zaštite: pravo interpretatora; pravo proizvođača fonograma; pravo proizvođača videograma; pravo proizvođača emisije; pravo proizvođača baze podataka; pravo prvog izdavača slobodnog dela i pravo izdavača štampanih izdanja za posebnu naknadu.⁴ Nosioci srodnih prava nisu duhovni stvaraoci, već svoja imovinsko-pravna ovlašćenja na predmetu zaštite izvode iz činjenice obavljanja određene poslovne delatnosti (Граић Степановић, 2010: 563). Imovinskopravna ovlašćenja nosilaca srodnih prava postavljena su znatno uže u odnosu na ona koja proističu iz autorskog prava i usmerena su ka komercijalnim oblicima korišćenja predmeta zaštite (Марковић, 2000: 80).

Član 150. Zakona definiše individualno i kolektivno ostvarivanje autorskih i srodnih prava. Individualno ostvarivanje prava se vrši neposredno ili preko posrednika, dok se kolektivno ostvaruje osnivanjem organizacija⁵ koje za cilj imaju zaštitu isključivih imovinskih autorskih i srodnih prava i prava potraživanja naknade. Kolektivnim ostvarivanjem prava,

[3] Prvi Zakon o autorskom pravu donet je 1930. godine u Kraljevini Jugoslaviji nakon potpisivanja Bernske konvencije o zaštiti književnih i umetničkih dela. Vide ti: Janko P. Veselinović (2013). Kolektivna zaštita autorskih prava i pitanje monopola. U M. Dukić-Mijatović (Prir.), *Aktuelnosti privredne legislative kao determinante razvoja država u regionu*, 149-161. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.

[4] Čl. 111 – Čl. 142. Zakona o autorskim i srodnim pravima, Sl. glasnik RS, 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 – odluka US i 66/2019.

[5] Organizacije se ne smeju osnivati radi sticanja dobiti (Čl. 152. Zakona).

autor ustupa organizaciji sva svoja prava. Organizacija, u tom slučaju, u svoje ime, a za račun nosioca autorskih i srodnih prava, zaključuje ugovore sa korisnicima od kojih vrši naplatu o neisključivom ustupanju tih prava.⁶ Zvanično, organizacija ima obavezu da u slučaju spora, zastupa i štiti prava koja su joj nosioci autorskog i srodnih prava poverili na kolektivno ostvarivanje.⁷

Shvatanje autorskih i srodnih prava na nacionalnom nivou još uvek se oslanja na tradicionalni pristup koji je promovisala Svetska organizacija za intelektualnu svojinu (*World Intellectual Property Organization - WIPO*) 90-ih godina prošlog veka kada tehnološki napredak nije bio na današnjem nivou. Zaštita autorskih i srodnih prava je u međuvremenu doživela radikalne promene sa ubrzanjem razmene informacija i digitalnih komunikacija. Bez interneta se ne može zamisliti ni svakodnevnica fizičkih lica, a savremeno poslovanje u potpunosti zavisi od sajber prostora, što je automatski promenilo i povećalo značaj zaštite autorskih i srodnih prava na internetu. Pored audio i video sadržaja, softverskih programa, sva dela u digitalnom formatu su podvrgnuta zloupotrebi. Zloupotreba najčešće nastaje iz nehata i nedovoljne obaveštenosti korisnika, ali su česti i slučajevi namernog kršenja autorskih i srodnih prava zarad sticanja materijalne i nematerijalne dobiti. Autor sada više nije pasivni uživatelj autorskih prava, već je koncept autorskih prava uticao na proaktivnost autora, ali i korisnika sa mogućnošću da oni menjaju, unapređuju, kombinuju i doraduju delo što ih čini *de facto* novim autorima (Misailović, 2016: 24). Dakle, radikalno je promenjeno tradicionalno shvatanje autorskih prava, uz objašnjenje da novi autor za krajnji produkt ima delo koje ima sopstvenu vrednost po sebi. Praktično, to znači da doradom i izmenom nastaje novi proizvod koji je takođe predmet zaštite autorskih i srodnih prava. Ukoliko su u pitanju sadržaji u javnom domenu, onda se on može dovesti u korelaciju sa javnim površinama - javnim dobrima, te se stvaranje nekog posebnog stručnog dobra iz javnog interesa može shvatiti kao pravo na dostupnost znanja. Paradoksalno, sa ubrzanim protokom informacija, omogućeno je da izdavači imaju veliku kontrolu i nad korisnicima, ali i nad samim autorima. Dakle, izdavačke kuće ostvaruju svoja autorska prava na dela koja su umnožile i publikovale (Misailović, 2016: 25). Autorsko pravo u uporednom pravu sve manje je naklonjeno jačanju pregovaračke i ugovorne pozicije autora, pa se pretpostavlja da će u daljem razvoju doći do većeg izražaja uticaja kulturne industrije koja će štiti svoje interese na račun interesa autora, tj. insistirati na shvatanju da je autorski ugovor, u suštini, predmet trgovinskog prava što dodatno dovodi do promenljivosti karaktera zaštite predmeta autorskih i srodnih prava (Marković, 2004: 197-224).

[6] Čl. 153. Zakona.

[7] Čl. 153. Zakona.

Multimedijalni sadržaj i softverska rešenja na internetu - autorsko pravo ili sloboda pristupa?

Na internet platformama najveći procenat predmeta zloupotrebe autorskih i srodnih prava dešava se na softverima i multimedijalnim sadržajima. Najčešće se radi o audio i video sadržaju, dokumentarnim i igranim filmovima, komercijalnim i softverima za ličnu upotrebu, ali i tutorijalima kreiranih od strane organizacije ili individue (Spasic i Stevanovic, 2015: 203–226). Nemogućnost ujednačene prakse po pitanju zaštite od zloupotrebe autorskih i srodnih prava na internetu, kao i neprestan razvoj ovih tehnologija gde se zloupotreba može lako konstatovati, ali veoma teško utvrditi i dokazati, sve je veći teret pravnim naukama, a za posledicu može imati i nastanak visokosofisticiranog sajber kriminala. S druge strane, u osnovi borbe za zaštitu autorskih i srodnih prava u sajber prostoru nalazi se jedna multidisciplinarna dilema o supremaciji monopola nad znanjem i postizanja ekonomskih dobiti nad slobodnim protokom, širenjem informacija i sadržaja i, u krajnjoj instanci, opštim blagostanjem društva.

Način pristupa sadržajima autorskog dela otvorenog tipa na internetu stvaraju supkulturnu slobodu upotrebe, distribucije i umnožavanja radova u okviru neslobodne medijske kulture (Misailović, 2016: 24). U cilju zaštite enormne količine informacija na internetu, stvoren je sistem licenciranja. Licence služe i pružaju slobodu autoru da sami odluče u koje će svrhe koristiti sopstveno delo – komercijalne ili nekomercijalne (Spalević et al. 2018: 53). Licence otvorenog sadržaja ne pružaju u potpunosti sigurnost autoru, niti mu mogu obezbediti sigurnu ekonomsku dobit, naročito kad ne postoji ugovorna obaveza sa određenom izdavačkom kućom. Licence otvorenog sadržaja se dalje mogu podeliti prema privilegijama koje pružaju na licence opšteg tipa i na licence specijalne namene, kao i prema prirodi na one koje predviđaju mala ograničenja i one kojima su jasno i precizno definisana ograničenja korišćenja dela (Spalević et al. 2018: 54). Licence specijalnih namena su i one koje obuhvataju i softverska rešenja i razlikuju se u zavisnosti od privilegija koje udeležuju krajnjem korisniku. Softver otvorenog tipa (*open source software*) je softverska licenca kojom je dozvoljena izmena i dopuna izvornog koda u cilju razvoja tehnologije. Međutim, bez obzira na vrstu i tip licence, zloupotrebe su veoma česte i dolaze kako od krajnjeg korisnika, tako i od velikih multinacionalnih informacionih kompanija.

Nedavno je završen slučaj autorskih prava decenije, koji je od 2010. godine vodila kompanija Orakl (*Oracle*) protiv kompanije Gugl (*Google*) pod optužbom korišćenja delova softvera kompanije Orakl za razvoj sistema koji je osnova većine Android (*Android*) pametnih telefona. Imajući u vodu da se ne radi o softveru otvorenog tipa, Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država, nije odgovorio na pitanje da li su 11 hiljada linija softverskog koda (0,4% koda završnog proizvoda) zaštićena autorskim

pravima i presudila u korist Gugla, tj. da autorska prava nisu prekršena i da je cilj tehnoloških evolucija upravo razvoj i napredak. Iako je ova kva presuda dočekana sa ushićenjem među korisnicima, otvoren je veliki prostor potencijalne zloupotrebe u svim domenima poslovanja koji zavise upravo od zaštite autorskih i srodnih prava. Pored pozajmljivanja delova proizvoda stvaralačkog rada zaštićenog autorskim pravima radi stvaranja novog proizvoda i neprestanog razvoja, problematičan je i slobodan/besplatan pristup platformama koje nude raznolike multimedijalne sadržaje. Engleski termin *free* može biti tumačen na različite načine, kao besplatan i slobodan. Dvojno tumačenje uzrokuje nesporazume jer slobodan pristup ne mora po automatizmu značiti i da je sadržaj besplatan (Damnjanović, 2013: 269). Dodatne nesporazume predstavljaju i različiti pristupi u shvatanju prirode softverskih rešenja. Na primer, harmonizaciji pravne regulative intelektualne svojine na međunarodnom nivou doprineo je i TRIPS sporazum Svetske trgovinske organizacije koji je jednim delom obavezao države potpisnice na priznavanje патената za kompjuterske programe zaštićene ovim pravom na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država, bez obzira na to što se, usvajanjem Minhenske konvencije o evropskom patentu, softveri štite kao predmet autorskog prava (Damnjanović, 2013: 257).

Kopiranje, širenje i korišćenje multimedijalnih sadržaja, domena i softvera bez poštovanja autorskih prava na internetu, postala je nova realnost. Programi su sve sofisticiraniji za uspešno preuzimanje sadržaja, a paradoksalno sve jednostavniji za korišćenje. Počevši od pojave specijalnih programa poput BitTorrenta (*BitTorrent*), SajnsHaba (*SciHub*), Libgena (*Library Genesis*) i dr., današnjim korisnicima je omogućen gotovo neograničen pristup audio i video sadržajima, poput muzike, filmova, kao i akademskih radova i knjiga koji su zaštićeni autorskim i srodnim pravom. Konkretno, masovnost korišćenja ovih ilegalnih puteva ohrabrena je nemogućnošću da se korisnici koji aktivno učestvuju u razmeni, skidanju i preuzimanju sadržaja sankcionišu i procesuiraju. Konkretno, presuda suda države Ajove iz 2014. godine, odbila je masovnu tužbu protiv BitTorrenta kao neosnovanu, jer se nije mogla utvrditi veza između torrent fajla i internet pirata.⁸ U ovom slučaju je objašnjeno da sam pristup programu ne predstavlja kršenje autorskog i srodnih prava. Sa druge strane, u Finskoj je Vrhovni sud potvrdio prvostepenu presudu zbog širenja, objavljivanja i distribucije digitalnih sadržaja zaštićenih autorskim pravom posredstvom istog sajta.⁹

[8] Van der Sar E. (2014). Judge Understands BitTorrent, Kills Mass Piracy Lawsuits. *Torrent Freak*. Accessed: 3. 9. 2022. Available at: <https://torrentfreak.com/judge-understands-bittorrent-kills-mass-piracy-lawsuits-140130/>.

[9] Finska policija je upala na stranicu Finreactor sajta BitTorrent i uhapsila jedanaest osoba. Videti: Maxwell A. (2009). The Pirate Bay Trial: Understanding Finreactor. *Torrent Freak*. Accessed 10. 9. 2022. Available at: <https://torrentfreak.com/the-pirate-bay-trial-understanding-finreactor-090223/>

Počevši od 2000. godine, Svetska trgovinska organizacija (STO) je formirala arbitražno telo kako bi omogućila brzo rešavanje sporova i smanjila troškove postupaka o zloupotrebi registracije internet domena – većina sporova bila je rešena u korist podnosioca žalbe, četvrtina je rešena sporazumno, a najčešće su na meti bile velike kompanije poput *Christian Dior, Sony, Microsoft, Nike* i *Woolmark* (Martino, 1996: 24). Dakle materijalna komponenta autorskih i srodnih prava ne bi trebalo da bude zanemarena, naročito ako se uzme u obzir fenomen *found rising* ili prikupljanje finansijskih sredstava na osnovu svojstva titulara autorskog prava.¹⁰ U Srbiji je nedavno na meti hakera bio i popularni projekat *Južni vetar*, kada je u jeku bioskopskih projekcija izašla piratska verzija na internet stranicama, zbog čega su autori izgubili blizu milion evra.¹¹

Pored toga, u velikom broju država moguće je preko sajta *SciHub* i *Library Genesis* preuzeti veliki broj članaka i knjiga u digitalnom formatu, potpuno besplatno, za čiji bi se legalan pristup trebalo izdvojiti nezanemarljiva svota novca. Mogućnost piraterije i ilegalnog preuzimanja sadržaja sa ovih sajtova predstavljena je dvostrukim argumentima. S jedne strane posredi je grubo kršenje kako moralnih, tako i imovinskih prava stvaraoaca, dok je sa druge argument o nesmetanom pristupu i širenju znanja na koje svi imaju pravo. Česti su stavovi da se na ovaj način, ne samo olakšava pristup korisnicima koji nemaju finansijskih sredstava da ih obezbede, već se povećava popularnost i stopa navođenja autora u drugim akademskim radovima. Nedavna istraživanja su pokazala da su akademski naučni članci preuzeti sa piratskih platformi 1.72 puta citiraniji od onih koji nisu preuzeti sa istih.¹² U domenu nauke, tj. objavljivanja naučnih radova, autori većine časopisa ne samo da nemaju konkretan komercijalni interes, već se kod mnogih traži naknada za objavljivanje rada što bi značilo da im legislativa o autorskom pravu više predstavlja prepreku nego zaštitu (Boyle, 2008).

Neutralne tehnologije, poput *BitTorrent, SciHub, Library Genesis* kao platforme za direktnu razmenu sadržaja, ni u domaćem zakonodavstvu

[10] Na osnovu budućih naknada za izdavačka prava i prava na prvo snimanje izdaju se akcije koje se prodaju i tako se omogućuje enormna zarada. Dejvid Pulman je prvi put iskoristio ovu mogućnost kada je 1997. godine za Dejvida Bouvija izdao paket akcija na period od deset godina u vrednosti od 55 miliona. Svi kupci akcija su imali mogućnost da dobijaju naknadu od Bouvijevih albuma dok im se ne isplati glavnica i 8% godišnje kamate. Videti: Damnjanović K. (2013). Globalizacija – ‘zlatno doba’ ili ‘sumrak’ prava intelektualne svojine? Pravni zapisi. God. IV. Br. 2. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, 17.

[11] Sličan problem desio se i sa prikazivanjem istoimene serije, ali je Radio Televizija Srbije u saradnji sa Odeljenjem za visokotehnološki kriminal MUP-a Srbije, uspela da uđe u trag počiniocima i podnela krivične prijave protiv njih. Videti: Reditelju pozlilo – Južni vetar na meti hakera. *Direktno.rs*. 1.4.2020. Preuzeto: 10.9.2022. Dostupno na: <https://direktno.rs/zabava/film-i-tv/263869/reditelju-pozlilo-juzni-vetar-na-meti-hakera.html>.

[12] Dolan. W. E. (2021). The “Sci-Hub effect” can almost double the citations of research articles, study suggests. *Psy Post*. Accessed 13.9.2022. Available at: <https://www.psypost.org/2021/07/the-sci-hub-effect-can-almost-double-the-citations-of-research-articles-study-suggests-61425>.

ne predstavljaju kršenje autorskih i srodnih prava. Iako Zakon ne prepoznaje neposrednu i posrednu povredu autorskog i srodnih prava, u teoriji i sistematizaciji normi Zakona, prihvaćeno je da bi neposredna povreda od strane korisnika u ovom slučaju mogla: biti neovlašćeno umnožavanje, neovlašćeno interaktivno činjenje dostupnim javnosti i neovlašćeno stavljanje u promet predmeta autorskopravne, odnosno srodnopravne zaštite (Марковић, 2018: 263–266). Međutim, ovde se mogu postaviti još i druga značajna pitanja na koja se ne nudi jedinstven odgovor, poput toga da li je preuzimanje kopije/neoriginalnog primerka prekršaj; da li je delimično umnožavanje određenog sadržaja koji se ne može očitati na računaru prekršaj, s obzirom na to da je neupotrebljiv? Ni na jedno od navedenih pitanja ne postoji jedinstven stav u uporednopravnoj nauci, kao ni praksi (Вујичић, 2020: 19). Različita praksa i tumačenje u uporednoj praksi, onemogućavaju sigurnost i jemstvo autorskih i srodnih prava.

Iz ugla ekonomskih nauka i hipoteza koje važe za sva materijalna dobra, pojedinac je uvek vođen sebičnim i profitom motivisanim interesima, zbog čega će svoja dela pokušati da odbrani autorskim pravom. Međutim, potencijalno se može zamisliti da je u pitanju uspostavljanje novih ekonomskih principa koji se ne zasnivaju na iskorišćavanju raritetnih proizvoda, već na njihovoj brojnosti i izobilju i gde neograničen i slobodan protok znanja dovodi do novih izvora profita, a u krajnjoj instanci i do blagostanja zajednice (Damnjanović, 2013: 270). Još jednom se potvrđuje da se pristup autorskim i srodnim pravima ne može u potpunosti oslanjati na tradicionalno poimanje kada se pojam autorstva odnosio na isključiva prava autora po pitanju iskorišćavanja, menjanja, umnožavanja dela. Kada su predmet zaštite digitalni sadržaji, trebalo bi dodatno promisliti o načinima na koje je moguće održati duh autorstva i jemčiti prava koja iz njega proističu, a ujedno ih pomiriti sa potrebama koje otvara savremena komunikacija i razvoj informacionih tehnologija.

Zaključak

Iako se pristup internetu smatra jednim od ljudskih prava i sloboda, potrebno je Lokovim rečnikom, zaključiti da se svaka sloboda prostire do onog trenutka kada se ne ugrožava tuđa. Svakodnevni napredak u omogućavanju *slobodnog/besplatnog pristupa* digitalnim sadržajima korisnicima, uvek je usko vezan za kršenje moralnih i imovinskih prava autora na sopstveno delo. Uporednopravna praksa je pokazala da postoje znatne nedoumice, različita tumačenja, ali i shvatanja prirode predmeta autorskopravne i srodnopravne zaštite kada je u pitanju sajber prostor. Oslanjajući se na tradicionalno shvatanje zaštite autorskih i srodnih prava, dolazi se do zaključka da su prekršaje, do nastanka digitalnog doba, uglavnom činili eksperti. Danas, sve je češća zloupotreba od strane prosečnog korisnika interneta koji je nedovoljno obavešten o granicama koje mu nudi slobodan internet. Nezahvalna pozicija pravnih nauka ogleda se u tome

što će apsolutnom zaštitom autorstva nad slobodnim protokom informacija i sadržaja, stati na stranu stvaranja cenzure, diskriminacije i monopola internet koncerna. U suprotnom pravna zaštita autorstva gubi svrhu, a autori i stvaraoci postaju demotivisani da stvaraju, što bi kao krajnji rezultat moglo da prouzrokuje globalnu stagnaciju stvaralaštva. Trebalo bi dodatno promisliti o načinima na koje je moguće održati duh autorstva i jemčiti prava koja iz njega proističu, a ujedno ih pomiriti sa potrebama koje otvara savremena komunikacija i razvoj informacionih tehnologija.

The internet as a challenge in copyright and related rights protection

Abstract

With the advancement of information technologies, the protection of copyright and related rights has faced numerous challenges that tend to make the existence of copyright and related rights meaningless and create a dilemma between rights and freedom. The traditional understanding of the protection of these rights no longer corresponds to reality and the many ways in which they are abused. The Internet has become a fertile ground for unrestricted acts of infringement such as unauthorized access and use of copyright, plagiarism, forgery and piracy. The most numerous obstacles to exercising absolute rights in this area are disputes over territorial jurisdiction due to the globalization of society, a large number of cases that successfully develop case law, but are not accompanied by the same speed of regulation, as well as insufficient information of users about digital content protection on Internet platforms. The main questions to which the paper will offer answers concern obstacles to the regulation of copyright and related rights in cyberspace, both internationally and nationally. The authors will pay special attention to the nature of copyright and/or freedom of access to multimedia content and software solutions on the Internet. The paper will use the methods of description and content analysis method.

Keywords

Copyright and related rights, Internet, freedom of access, Republic of Serbia, globalization

Literatura

- Besarović V. (2000). *Intelektualna svojina, industrijska svojina i autorsko pravo*, Beograd: Čigoja štampa.
- Boyle J. (2008). *The Public Domain: Enclosing the Commons of Mind*. Yale University Press. Accessed 28 June 2021. Available at: <https://thepublicdomain.org/thepublicdomain1.pdf>.
- Van der Sar E. (2014). Judge Understands BitTorrent, Kills Mass Piracy Lawsuits. *Torrent Freak*. Accessed 3.9.2022. Available at: <https://torrentfreak.com/judge-understands-bittorrent-kills-mass-piracy-lawsuits-140130/>.

- Veselinović P. J. (2013). Kolektivna zaštita autorskih prava i pitanje monopola. U Dukić-Mijatović, M. (Prir.). *Aktuelnosti privredne legislatie kao determinante razvoja država u regionu*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe. Preuzeto 28.6.2021. Dostupno na: <http://www.academius.edu.rs/www.pravni-fakultet.info/images/pdf-fajlovi/strucni-rad/projekti/zbornik-2013.pdf#page=150>. 149–161.
- Вујичић Н. (2020). Повреда ауторских и сродних права коришћењем онлајн платформи за директну размну садржаја између корисника интернета. У Поповић, В. Д. (Прир.). *Интелектуална својина у дигитално доба*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду. 9-34.
- Граић – Степановић С. (2010). Убирање јединствене накнаде по основу емитовања и јавног саопштавања интерпетиције забележене на фонограму. *Право и привреда*. бр. 4-6/2010 год. XLVII. 562–578.
- Damjanović K. (2013). Globalizacija – ‘zlatno doba’ ili ‘sumrak’ prava intelektualne svojine?. *Pravni zapisi*. God. IV, br. 2. Pravni fakultet Univerziteta Union. 253–273.
- Dimitrijević P. (2010). *Pravo informacione tehnologije*. Niš: Svin.
- Dolan. W. E. (2021). The “Sci-Hub effect” can almost double the citations of research articles, study suggests. *Psy Post*. Accessed 13.9.2022. Available at: <https://www.psypost.org/2021/07/the-sci-hub-effect-can-almost-double-the-citations-of-research-articles-study-suggests-61425>.
- Jelisavac Trošić S. (2006). *Intelektualna svojina: Međunarodna trgovina pravima intelektualne svojine*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Марковић М. С., Поповић Д. (2018). *Право интелектуалне својине*, 6. издање. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Marković M. S. (2004). Autorsko ugovorno pravo, kreativnost na tržištu – pravni aspekti. *Strani pravni život*, Br. 2-3. 197-224.
- Марковић С. (2000). *Право интелектуалне својине*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Martino T. (1996). *Trademark Dilution*, Oxford: Oxford University Press.
- Maxwell A. (2009). The Pirate Bay Trial: Understanding Finreactor. *Torrent Freak*. Accessed 10.9.2022. Available at: <https://torrentfreak.com/the-pirate-bay-trial-understanding-finreactor-090223/>.
- Misailović M. (2016). Pojam, nastanak i razvoj autorskog prava. *Pravo-teorija i praksa*. 34(10-12). 15–30.
- Patterson L. R., Lindberg, S.W. (1991). *The Nature of Copyright: A Law of Users’ Rights*, Athens: University of Georgia Press.
- Pobeda Googlea nad Oracleom u sporu oko autorskih prava. *Radio Slobodna Evropa*, 8.4.2021. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/velika-sudska-pobeda-gugla-nad-oraklom-u-sporu-oko-autorskih-prava/31191766.html>.
- Reditelju pozlilo – Južni vetar na meti hakera. *Direktno.rs*. 1.4.2020. Pristupljeno: 10.9.2022. Dostupno na: <https://direktno.rs/zabava/film-i-tv/263869/reditelju-pozlilo-juzni-vetar-na-meti-hakera.html>.
- Spalević Ž., Ilić M., Spalević P. (2018). Upotreba dela intelektualne svojine u sajber prostoru. *Sinteza 2018-International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research*. Belgrade: Singidunum University. 50–57.

Spasic V., Stevanovic B. (2015). Dokazivanje digitalnih povreda prava intelektualne svojine - osvrt na anglosaksonski pravni sistem. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. Br. 69. 203-226.

Walter A. C., Skone J. (1971). *On copyright*. London: Sweet and Maxwell.

Sanja Domazet¹

Faculty of Political Sciences University of Belgrade

Maja Vukadinović

Faculty of Contemporary Arts, Business Academy in Novi Sad

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.4

UDK 355.02:316.774(004)

The concept of militainment: war as media spectacle

Abstract

The start of the 21st century marked the beginning of interactive warfare and the birth of “militainment”, that refers to the presentation of war as an entertainment and the influx of military discourse into the entertainment sector. As the distinctions between real and media war become even more hazy, entertainment and spectacle play a bigger part in how conflicts are portrayed. It is claimed that the war now invites audiences to enter the spectacle as interactive participants through a variety of channels, from news coverage to online video games to reality television. The article examines Stahl’s theory on „militainment” and the logic of spectacle applied to media simulation of armed conflicts. War simulation in video games is discussed in context of the glamourization of war, which raises numerous concerns as emotionally engaging games have the potential to have a significant negative impact on young people’s attitudes towards conflicts.

Keywords

militainment, media, war, simulation, video games

[1] Kontakt adresa autora: sanja.domazet@fpn.bg.ac.rs

The media has an important role in twenty-first century wars. We observe the expansion of media formats as well as the media's apparent desire to depict and describe conflicts. Media representation of violent conflicts is vital as the very meanings citizens assign to these events can be largely influenced by spectacular media images and stories.

Academics are aware that there are two distinct wars: the real war and the media war. Media images, tropes, themes and myths of war often bear little resemblance to war itself. The real war and media war are and should be seen as separate, but throughout the twentieth century, they grew closer as a result of the ability of new communication technologies – radio, TV, and computers – to visually integrate the home front and the battlefield, local and global.

In contemporary political and media circumstances, the concept of militainment introduced by R. Stahl becomes important for understanding of new relationship between war, media and spectacle. The start of the 21st century marked the beginning of interactive warfare and the birth of "militainment", that refers to the presentation of war as an entertainment (Stahl, 2009:6). Generally, the war now invites audiences to enter the spectacle as interactive participants through a variety of channels, from news coverage to online video games to reality television. The development of interactive warfare and the influx of military discourse into the entertainment sector are the subjects of Stahl's theory. In essence, military discourses are defused through the "military-industrial-media-entertainment complex" (Der Derian, 2009:1).

The idea of militainment is mostly related to American politics and the media, although its logic nowadays could be applicable to other countries and media systems. Throughout recent history we could see the effect media had on armed conflicts and how the media changed attitudes towards realities of war. For instance, conflict in Vietnam is known as the first „television war“ because the dramatization of stories in the news distorted the public's perception of what was actually happening

in the field. The visual qualities of television as medium were extremely powerful, and it played an ever more important role in defining the public's perceptions. While images of war began to fade from news and broadcast media, the enormously popular Hollywood film industry continued to drive the logic of war-as-spectacle, enabling observation of war with a disconnection from the military. Numerous film directors applied spectacular techniques to bring a kind of realism to the cinematic representation of war. This resulted in what Stahl (2009) describes as a citizen "purged of political connection to the military" and who experienced war in a "choreographed privatized consumption" (Stahl, 2009: 22).

The notion of militainment is closely related to infotainment as contemporary practice of the news media and more specifically to the discourse of fear. The news media is using fear in specific ways. The captivation viewers get out of the more sensational and dramatic news is not always perceived in the right context. To observe fearful events such as conflicts brings a sense of safety, which people get out of the comparison from their position (their living room) – to the dramatic happenings in the news about the outside world (Griffin, 2010). Besides, there is a knowledge based protection that knowing what is happening gives its own security, and being aware of the most dangerous crisis in the world – while being safe, deliberately gives people a sanctuary. This usage of fear as an entertainment or so called infotainment becomes a great force in the creation of our perceived reality. Ultimately, by creating uncertainty, the news media provide safety in knowing and safety in comparison to the horrific events presented.

„The Video Game War” in the age of simulation

This logic of spectacle had the effect of turning the citizen into a "submissive, politically disconnected, complacent and deactivated audience member" (ibid). In other words, this logic of spectacle distanced the citizen's conception of war from its political reality. Stahl argues that this logic of spectacle truly came to light during the 1991 Gulf War, demonstrating how "the civic relationship to the military changed dramatically between the Vietnam War and Operation Desert Storm." (ibid) The 1991 Persian Gulf boosted the public image of the American military, which "institutionalized the press pooling model on a grand scale during the 1991 Persian Gulf War" (id:23). Learning the lessons of the Vietnam War and the impact of the media-entertainment network on the audience, the Pentagon revised its relationship with the entertainment industry. Indeed, at the wake of the Gulf Persian war, the Pentagon had its grip on the news "in both agenda and language" (id: 24).

As a result, the Gulf war gave birth to a "new military media arrangement" between the Pentagon and the media industry, one which, unfortunately, compromised democracy (id, 24). Learning from Vietnam,

during the Gulf War, the Pentagon “delivered a war that both satisfied its public relations interests and remained television-friendly” (ibid). The Gulf War was a media war par excellence. As a result, “the new symbiosis positioned war as a dramatic screen production increasingly at home amidst the usual menagerie of televised consumables and amusements” (ibid). As American society became more and more consumer-focused, the “consumer war” turned the citizen into a mere consumer-of-content, who could sit back and “enjoy the show” (id:25). With these structural changes, the audience’s perception of war on screens became as important as the waging of war itself (ibid). The logic of spectacle therefore became fully ingrained during the Gulf war.

Moreover, as Jean Baudrillard noted, the Gulf War was not a real war in the traditional sense of the word and he called it a “non-war” and a “war that never began” (Baudrillard, 1994). The way it was shown to the American public through the media also heightened its disconnection with reality. Much of the footage from the front consisted of first person views from aircraft flying high over targets or bombs speeding down quickly to their destruction. These videos were in black and white and often inverted infrared imagery with military overlays of target reticules and streams of informational numerals. It presented the engagements that were occurring in a format that felt like the public was watching a video game being played, not actual death and destruction occurring on actual land half a world way. This strange viewpoint caused the Gulf War to be nicknamed “The Video Game War” because of these daily broadcasts of bomber footage. Even these footages, which had an actual recording of the events, conveyed an unreal impression of the war since the public often saw a view from a bomb streaking down that ended right as it got there. Sometimes a brief view of the explosion was shown, viewed from the plane high above, removed from the actual shock and horror of the event on the ground. This disconnect is amplified in today’s methods of warfare by unmanned drones where pilots that are raining down destruction of people and facilities and whose pilots don’t even have to be located in the same country but can be sitting in “cockpits” that resemble a flight simulator or very advanced home entertainment computer game system far from the battlefield.

This method of fighting wars perfectly illustrates Baudrillard’s reference to the Jorge Luis Borges’ fable, “On Exactitude in Science,” in *Procession of Simulacra* where an empire’s territory is completely covered by a 1:1 ratio map that completely covers the land upon which the people live, so exact that the people take it for the land itself, only once it begins to erode away in certain areas is some of the original reality of their home is revealed and it turns out that realm they thought they knew had descended into wasteland, no longer recognizable as the world in which they thought they lived, but was now so mixed with this partially eroded simulated map so that they couldn’t truly tell what was real and what was simulation.

The interactivity of war and the consuming citizen

The notion of “spectacle” was first coined in 1967 by Guy Debord in *Society of Spectacle* in which Debord relates to a social relation among people, mediated by images that influence our lives and beliefs. By “deactivating the masses”, the logic of spectacle does not seek to engage the citizen into a way of thinking but rather to efface the political power of popular debate (Stahl, 2009:31). As a result, “the spectacular war does not examine the legitimacy of military action so much as it inserts itself into the momentum of an inevitable conflict” (id:32).

The idea of ‘war-as-spectacle’ became important even prior to the Gulf War, as French philosopher Paul Virilio wrote that “a war of pictures and sounds is replacing the war of objects - projectiles and missiles” (Virilio, 1989:26). The place for the waging of war was no longer so much on the battlefield but more in visual communication. Virilio claims: „In a technicians’ version of an all-seeing Divinity, ever ruling out accident and surprise, the drive is on for a general system of illumination that will allow everything to be seen and known, at every moment and in every place (Virilio, 1989:4).

However, the discourse of the citizen-spectator passively consuming war mutated at the start of the 21st century following the dramatic events of September 11, 2001. After these terrorist attacks, President Bush declared war not on a state, group or entity, but on a noun, the so-called “War on Terror”. Consequently, the act of declaring war on an abstract concept greatly facilitated the mass integration of the war in the media-entertainment network. That shift was so significant that “war flooded the social field” (Stahl, 2009).

This new war invited the audience into a new mode of consuming war. The relationship between war entertainment and the citizen became interactive (id:30). As noted by Stahl, “the logics of spectacle thus gave way to those of interactivity” (id:38). However, the notion of spectacle had not disappeared, as the events of September 11th were so spectacular that they “occupied virtually all eyeballs simultaneously, pushing the screen closer to the center of war.” (id: 38). Whereas in the past, the logic of spectacle meant that the citizen was a passive subject in this interactive war, the citizen was now participatory subject of war. This new approach to war was so important that it “thrust the citizen through the safety glass of the television screen into the new war zone” (id:40). This new “participatory war” invaded the social sphere, and “represented a military colonization of civic space” (id: 40). Another important aspect of Stahl’s theory on the glamorization and sensationalization of war is his impetus on the employment of Information Warfare, the use of information to win the advantage over an opponent. Thus, with the invasion of Iraq in 2003, the Pentagon intensified its use of information warfare (id: 34).

It is from that point that Stahl notes the birth of “militainment” (Stahl, 2009:44) which designates the extensive infusing of military discourses in the entertainment industry at the start of 2003. In this logic of militainment, the interactive war reshaped the model of the consuming citizen: war is to be consumed with pleasure and participation from the citizen who is thrown into a “fantasy of a first-person, authorial kinetics of war” (id:42). Following this first-person participatory approach, the interactivity of war means that the citizen virtually occupies the soldier’s body (id: 43). This virtual occupation has the direct effect of positioning the citizen into the role of the soldier thus giving him/her a role to play in the war. Thus, the Militainment gave birth to a new status for the citizen, who becomes a “virtual” citizen-soldier, a third sphere which combines the dimension of the citizen and of the soldier (id:126). Not only does the interactive war reposition the citizen’s relationship with war, it mutates and reinforces military discourses already found in the logic of spectacle.

Virtualization of war

Nowadays, drone technology reflects this weaponizing of the civic-gaze, the virtualization of war and this shift to the logic of the citizen-soldier. Stahl argues that the drone camera acts as a “medium” between the gaze of the citizen-soldier and the perceived image (Stahl 2013: 662). Once again, through consumption in this interactive war, “drone vision” (Stahl, 2013) paves the way for a “visual discourse” (663). Virilio notes that “weapons are not just tools of destruction but also perception” (Virilio, 1989:35). Clearly, as the drone becomes this weapon of perception, it succeeds in weaponizing the civic gaze (Stahl, 2013:665). In short this gives birth to “a first-person relationship with the drone’s camera” as war becomes more real and palpable to the virtual citizen-soldier (id: 665). As a result, this relationship with the drone contributes to the domesticating of war as the virtualization of war and the emergence of drone technology creates “a remote, controller war” (id:670).

War simulation is also largely present in video games that are now among most popular forms of entertainment. It could be argued that boundaries between reality and virtual world are almost erased in gaming and video games must be analysed within the context of media. War can seem uniquely suited to exploration through gaming since the challenges of combat or command can both be powerfully evoked in gameplay, while war also offers a natural setting both for competition and cooperation among players. The horrors of a real-world battlefield are a long way from their virtual versions, no matter how much games have evolved in recent years. However, the gaming industry’s relationship with the military has been getting closer – whether through the technology used to train officers, the tactics to change public perception, the close ties to veterans, or the simple fact that soldiers love to play (Powell, 7.2.2023).

The realities of war are represented in the virtual world through immersive gunfights and introduction of first-person shooters games (FPS) that feature a combination of fiction, historical and factual elements mixed in with their original design. These militaristic games have deeply engaged millions of young players around the globe. In this highly popular gaming genre, conflict and war are transformed into unserious, playable interactive entertainment. The glamourization of war, which is achieved by stimulating visuals and heroic myths of army life, raises numerous concerns as these emotionally engaging games have the potential to have a significant negative impact on young people's attitudes towards conflicts.

The media have evolved rapidly over the past three decades, and continue to develop in novel ways. The role of the media during armed conflicts is becoming increasingly important, particularly with the development of new and different kinds of communication technologies. Additionally, as the distinctions between real and media war become even more hazy, entertainment and spectacle play a bigger part in how conflicts are portrayed. Live media coverage of military actions have been significantly developed since Gulf War and now technological conditions determine how wars are communicated. As we watch history and future methods of conflict unravel before our eyes, it is not possible to ignore the fact that the media has been weaponized and will continue to play a crucial role both in and outside the theatre of war.

Bibliography

- Anderson, Robin and Mirrlees, Tanner, Introduction: Media, Technology, and the Culture of Militarism: Watching, Playing and Resisting the War Society, *Democratic Communication*: Vol. 26, Iss. 2, Article 1, (2014), pp. 1-13
- Baudrillard, Jean (1994). "Precession of Simulacra." *Simulacra and Simulation*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. 253-281.
- Der Derian, James, The Desert of the Real and the Simulacrum of War: *International Affairs*: Vol. 84, No. 5, (Sep. 2008), pp. 931-948.
- Der Derian, James, The Simulation Syndrome: From War Games to Game Wars, *Social Text*: No. 24, (1990), pp. 187-192.
- Griffin, Michael, Media images of war: *Media, War & Conflict*: Vol. 3, No. 1, (2010), pp. 7-41
- Ottosen, Rune, Targeting the Audience: Video Games as War Propaganda in Entertainment and News: *Bodhi: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 2, No 1, Serial No. 2 (2008), pp. 14-39
- Powell, Steffan (7.02.2023), „War games: the military's deep affinity with gaming”, BBC: <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-61229305>
- Spigel, Lynn, Entertainment Wars: Television Culture after 9/11, *American Quarterly*: Vol. 56, No. 2, (Jun. 2004), pp. 235-270.
- Stahl, Roger (2010). *Militainment Inc.: War, Media and Popular Culture*, New York and London: Routledge.

Thussu Kishan, Daya (2007). *News as Entertainment: The Rise of Global Infotainment*, London: SAGE

Thussu Kishan, Daya and Des Freedman (eds), *War and the media: reporting conflict 24/7*, SAGE

Virilio, Paul (1989). *War and cinema: The Logistics of Perception*, London: Verso

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.5

UDK 323.1:32(28)

Islamski pokreti nakon Arapskog proleća: komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde

Apstrakt

Predmet ovog rada je komparativna analiza Muslimanske braće i el Nahde, dva islamska pokreta koja su u Egiptu i Tunisu imala veoma značajnu ulogu u postrevolucionarnom periodu nakon završetka Arapskog proleća. Poseban fokus rada stavljen je na razumevanje ideoloških i praktičnih poteza ova dva pokreta koji su za rezultat imali veoma različite ishode. Takođe, u radu se sagledavaju i okolnosti u kojima se pokreti trenutno nalaze, kao i izgledi da oni u budućnosti uzmu učešće u uspostavljanju istinski pluralnih i otvorenih društava u Egiptu i Tunisu.

Ključne reči

islam, politika, Arapsko proleće, Muslimanska braća, el Nahda

[1] Kontakt adresa autora: ivan.kostic@ifdt.bg.ac.rs

Uvod

Protesti koji su u Tunisu izbili nakon 17. decembra 2010. godine kada se ulični prodavac Mohamed Boaziz samozapalio ubrzo su zahvatili i druge zemlje Severne Afrike i Bliskog istoka. Građani Egipta, Libije, Jemena i Sirije brzo su krenuli putem Tunisa u želji da sa vlasti svrgnu autoritarne i duboko korumpirane vladare. Danas, i nakon 12 godina, i dalje se raspravlja o razlozima koji su doveli do ustanaka i zbog čega su ishodi buna drugačiji od zemlje do zemlje.

Eksperti su do skora navodili Tunis kao zemlju koja je uprkos veoma turbulentnom i napornom procesu bila na dobrom putu da uspešno privede kraju svoju demokratsku tranziciju. Međutim, nakon što je Kais Said 2019. godine pobedio na predsedničkim izborima stvari su se rapidno pogoršale do te mere da se Tunis opet percipira kao država u kojoj vlada diktatura i samovolja jednog čoveka. Za razliku od Tunisa u Egiptu izlet u demokratiju bio je još kraći. Nakon svrgavanja sa vlasti Hosnija Mubaraka u februaru 2011. godine trebalo je samo dve i po godine da se bivši režim konsoliduje i da vojna hunta na čelu sa generalom Abdelom Fatahom el Sisijem 2013. godine ponovo dođe na vlast. S druge strane, u Siriji, Libiji i Jemenu nakon što su bune izbile došlo je do krvavih oružanih sukoba koji su ove države odvele u građanske ratove koji i dalje traju i u kojima je poginulo stotine hiljada ljudi, a milioni njih je raseljeno.

Različite trajektorije postrevolucionarnih perioda u svakoj od država uslovljene su mnogostrukim varijablama među kojima su i one koje se odnose na stanja u kojima su se društva nalazila pre izbijanja ustanaka.²

[2] Dve stvari bile su zajedničke svim državama - visoke stope nezaposlenosti, naročito među mladom populacijom i nepostojanje sloboda usled vladavine autokratskih režima.

O temi uzroka izbijanja revolucija, tranzicije i različitih trajektorija nakon Arapskog proleća pogledati tematski broj časopisa *Democratization* pod naslovom *From Arab Spring to Arab Winter: Explaining the limits of post-uprising democratisation*. U navedenom specijalnom broju posebno obratiti pažnju na radove: Hinnebusch,

Tako, na primer, Tunis je posedovao zavidan stepen modernizacije i socijalne mobilnosti, kao i vibrantno civilno društvo za razliku od drugih država u kojima su bune izbile.³ Navedene okolnosti doprinele su da se horizontalna mobilizacija koja je „presecala” klasne i društvene razlike lakše sprovede i da rezultira masovnim protestima na kojima su se pojavili pripadnici levo orijentisanih partija i grupa, kao i islamske organizacije. Masovnost protesta onemogućila je policiju i vojsku da efikasno intervenišu i neutrališu proteste kako su to činili u prošlosti kada je do njih dolazilo. Veoma slično bilo je i u Egiptu s tom razlikom što je na egipatskoj društveno-političkoj sceni postajala značajnija fragmentacija i nepoverenje između sekularno orijentisanih snaga i najjače islamske organizacije Muslimanske braće što se videlo i nakon pada Mubaraka sa vlasti.⁴ Osim navedenog, Tunis i Egipat imali su još jednu komparativnu prednost u odnosu na Siriju, Jemen i Libiju, a to je homogenost stanovništva. Visoka etnička, plemenska i sektaška heterogenost pokazala se pogubno za revolucionarna gibanja jer je po izbivanju buna veoma brzo došlo do prevelikog broja (revolucionarnih) aktera koji su u pojedinim slučajevima gajili (radikalno) oprečne i suprotstavljene interese. Navedenu heterogenost režimi su (uspešno) koristili, podstičući različite pokrete i partije na antagonizme koji su u konačnici rezultirali i međusobnim sukobima.

U svim državama vladajuće strukture posebno su insistirale na borbi protiv islamskih pokreta usled svesti da od njih dolazi najveća opasnost zbog njihove ukorenjenosti u narodu, to jest, visokog stepena popularnosti i činjenice da su oni posedovali najveći potencijal za brzu i efikasnu mobilizaciju u pravcu društveno-političkog delovanja. Navedena percepcija vladajućih struktura spram islamskih pokreta kao onih koji imaju najveću podršku u narodu pokazala se tačna o čemu svedoče rezultati prvih slobodnih izbora koji su održani u Tunisu i Egiptu. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Tunisa koji su održani u oktobru 2011. godine el Nahda je ostvarila više nego ubedljivu pobjedu sa skoro milion i po glasova, to jest 36.9 %, dok je u Egiptu organizacija Muslimanske braće

Raymond, Introduction: understanding the consequences of the Arab uprisings - starting points and divergent trajectories: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 205-217 i Hinnebusch, Raymond, Conclusion: agency, context and emergent post-uprisings regimes: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 358-374.

[3] Osim Tunisa jedino je Egipat imao u određenoj meri funkcionalno civilno društvo, dok je ono u potpunosti bilo odsutno u Libiji i Jemenu.

[4] Veoma važna razlika između Tunisa i Egipta bila je uloga i prisutnost vojske i drugih bezbednosnih struktura u društveno-političkoj i ekonomskoj sferi. U Tunisu njihova uloga u arhitekturi vladajućeg režima bila je značajno niža nego što je to bio slučaj u Egiptu gde se vojska neretko percipira kao država u državi.

Slično je bilo i u Libiji i Siriji gde su bezbednosni aparati bili izrazito bitni za očuvanje autokratskog poretka.

Složenost pitanja uloge i položaja bezbednosnih struktura u svim ovim državama nije tema ovoga rada i svakako prevazilazi njegove okvire.

osnovala Partiju slobode i pravde i osvojila na parlamentarnim izborima čak 218 poslaničkih mesta.⁵

No, nakon okončanih buna i islamske organizacije su kao i sama društva imale različite trajektorije. Stoga, cilj ovog rada biće da pruži komparativnu analizu delovanja dva islamska pokreta Muslimanske braće u Egiptu i el Nahde u Tunisu nakon promena režima u ove dve države po završetku Arapskog proleća.

Istorijski osvrt na osnivanje i razvoj Muslimanske braće i el Nahde

Da bi u potpunosti razumeli način na koji su Muslimanska braća i el Nahda postupali nakon Arapskog proleća neophodno je da napravimo kraći osvrt na istoriju i evoluciju ova dva pokreta.⁶ U tom osvrtu poseban akcenat stavićemo na njihov idejni razvoj, naročito onaj koji se odnosi na pitanja uspostave demokratskog i pluralnog društva. Organizacija Muslimanske braće nastala je 1928. godine u Egiptu, gradu Ismailiji. Njen osnivač i ideolog je islamski publicista i aktivista Hasan el Bana koji je ubijen 1949. godine od strane lojalista egipatskog kralja Faruka. U vreme osnivanja, osim što se vodila islamskim principima i idejama, organizacija je snažno zagovarala anti-imperijalističke i anti-zapadne stavove, i bila veoma propalestinski nastrojena. Bila je jedna od malobrojnih organizacija koja se snažno protivila kulturnom imperijalizmu koji se po mišljenju njenih članova najviše ispoljavao preko uspostavljanja zapadnocentričnih škola i drugih edukativnih institucija što je za rezultat imalo to da se sa protokom vremena konstituisala pozapadnjačena intelektualna elita (Bišri, 1983: 22). Po Braći nova intelektualna elita bila je odrođena od naroda zbog čega je organizacija od samog početka stavila akcenat na ostvarivanje veza sa širokim narodnim masama, što je bio razlog da je jedan od vodećih egipatskih intelektualaca Tarik el Bišri definiše kao „narodnu političku struju koja govori u ime niže srednje klase” (isto: 23). Slično el Bišriju i Đamal el Bana je u svom radu istakao da su Braća dodelila „stolarima, zemljoradnicima i nastavnicima” vodeće položaje u svom političkom radu (Bana, 1993: 47). Iskorak ka narodu

[5] Što se tiče Egipta važno je da istaknemo da su osim Muslimanske braće na izbore izašle i druge brojne islamske partije. Koalicija krajnje konzervativnih selefijsko-vehabijskih partija predvođena partijom el Nur izašla je na izbore pod nazivom Islamski blok i osvojila je čak 24% glasova, to jest 123 mesta u parlamentu. U zbiru Muslimanska braća i Islamski blok osvojili su čak 71% glasova.

[6] O istorijatu i ideologiji Muslimanske braće napisan je izuzetno velik broj knjiga i akademskih radova posebno na arapskom jeziku. Veoma značajan izvor informacija su i mnogobrojni memoari koje su napisali (nekadašnji) članovi organizacije. Možda najiscrpnija knjiga koja se bavi prvim periodom rada Muslimanske braće jeste: Bajumi, Zakarija (1991). *el Ihvan el Muslimun va džama el islamija fi haja el siyasija el Misrija 1928-1948*. Kairo: Maktaba el Vahba. Što se tiče istorije i razvoja el Nahde takođe su napisani mnogi radovi na engleskom i arapskom, ali i francuskom jeziku. Od skorije objavljenih knjiga konsultovati: Wolf, Anne (2017). *Political Islam in Tunisia: The History of al-Nahda*. Oxford: Oxford University Press.

bio je u saglasju sa ciljevima organizacije da postane masovni pokret što se i obistinilo nakon petog kongresa 1939. godine kada je postala jedna od najmnogoljudnijih u Egiptu. Na navedenom kongresu Hasan el Bana izneo je i veoma široku definiciju pokreta, koja je glasila: „Organizacija je salafistička poruka, sunitski put, sufijska istina, politička organizacija, atletski klub, kulturno-edukativno društvo, ekonomska kompanija i društvena ideja” (Kostić, 2013: 252 i Mitchell, 1969: 14). Ovde je važno napomenuti da uprkos tome što je el Bana između ostaloga definisao Muslimansku braću i kao „političku organizaciju” ona nije prerasla u političku partiju sve do 2011. godine kada je nakon svrgavanja Hosnija Mubaraka osnovana Pratiya slobode i pravde. Razlog za tako nešto leži u tome što je el Bana video u partijskoj politici (*hizbija*) uzrok podela u muslimanskom svetu koji je po njemu trebalo da teži samo jednom cilju a to je oporavak (i u konačnici jedinstvo) islamskog umeta (Kostić, 2013: 255). El Bana se nije direktno izjašnjavao o demokratskom procesu ali je bio shvatanja da se društveno-političko i pravno uređenje mora usaglasati sa kuranskim principima što se najbolje videlo i preko krilatice organizacije – „Kuran je naš ustav”. U ovom periodu došlo je i do prvih razmimoilaženja unutar organizacije na „tvrđu” i „mekšu” struju. Osnov za podelu ležao je u tome što su tvrdolinijaši, u koje nije spadao el Bana, smatrali da se ciljevi organizacije mogu, i u određenoj meri moraju, ostvarivati i upotrebom sile. Nasuprot tome el Bana je duboko verovao da su promene jedino moguće postepeno, zbog čega je njegov pristup definisan kao „gradualistički”. Rezultat nesuglasica bio je to da je određen broj simpatizera napustio organizaciju i osnovao Udruženje omladine verovesnika Muhameda 1939. godine. Ovaj raskol u shvatanju dinamike društveno-političkih promena ispoljiće se i kada je jedno krilo organizacije 1948. godine izvršilo atentat na tadašnjeg premijera Egipta el Nukrašija. Ubistvo egipatskog premijera bio je povod da se njegov naslednik el Hadi brutalno obračuna sa organizacijom, a da lojalisti kralja Faruka ubiju i samog el Banu 1949. godine.

Uloga Muslimanske braće u revoluciji Slobodnih oficira 1952. godine bila je značajna, međutim veoma brzo nakon što su se promene odigrale Abdul Naser ušao je u otvoreni obračun sa Muslimanskom braćom, posebno nakon 1954. godine, pod izgovorom da su pripadnici organizacije pokušali atentat na njega. Tokom naredne decenije desetine hiljada pripadnika organizacije biće uhapšeni, mučeni, a neki od njih i pogubljeni (Gerges, 2018: 127). Ovakav razvoj situacije dodatno je doprineo da se pojedini pripadnici organizacije okrenu radikalnijim idejama i da počnu da doživljavaju političku borbu kao borbu na život i smrt. Predvodnik takve struje mišljenja unutar organizacije bio je jedan od najznačajnijih islamskih mislilaca u 20. veku Sajid Kutb.⁷ Naserov režim pogubiće Kutba 1966. godine, međutim pre nego što je u očima svojih saradnika i sledbenika postao šehid (mučenik), Kutb je 1964. godine uspeo da u

[7] Više o Sajidu Kutbu pogledati: Kostić, Ivan Ejub, Sličnosti i razlike u političkim mišljenjima Abul-Ale Mavdudija i Sajida Kutba: *Časopis za religijske nauke Kom*, Vol. IV, No. 2 (2015), pp. 71-91.

zatvoru završi rad na knjizi *Znakovi pored puta (Malim fi el Tarik)*. Kutbovi *Znakovi pored puta* s vremenom su postali vrelo na kome se određeni broj potonjih generacija Muslimanske braće napajao, ali i pojedini pripadnici drugih, radikalnijih, organizacija poput Islamskog džihada. U ovoj knjizi izneta je ideja o apsolutnoj Božijoj suverenosti (*hakimija*) koja odsudno određuje sve aspekte ljudskog života pa tako i politički (Khatab, 2002: 145-170). Kutb je proglasio sva savremena društva (uključujući i predominantno muslimanska) džahilijetskim (neverničkim) zbog čega je smatrao da se ona moraju razoriti kako bi se na njihovim ruševinama izgradio (novi) islamski poredak (Kostić, 2015: 85-86).

Negativan odnos prema partijskoj politici i demokratskom procesu Muslimanska braća gajice sve do druge polovine osamdesetih, početka devedesetih godina 20. veka. Tek tada dolazi do prve organizovanije participacije Muslimanske braće na parlamentarnim izborima, prvo 1984, zatim 1987. godine.⁸ Ipak, verovatno najjasniji iskorak u pravcu prihvatanja demokratskog procesa jeste „Saopštenje Muslimanske braće o šuri u islamu i višepartijskom sistemu u islamskom društvu“ iz 1995. godine.⁹ U ovom saopštenju Muslimanska braća su, po prvi put, nedvosmisleno prihvatila višestranačje ali i smenjivost na vlasti putem izbornog procesa. Samo godinu dana kasnije grupa prominentnih pripadnika pokreta srednje generacije istupila je iz organizacije i osnovala Partiju centra (*Hizb el Vasat*). U osnivanju partije osim bivših pripadnika Muslimanske braće učestvovala su i trojica Kopta, ali i žene. Platforma partije jasno je dala do znanja da moto Muslimanske braće „islam je rešenje“ nije više adekvatan, zbog čega su akcenat stavili na građansku državu (*daula madanija*) umesto na versku, kao i pluralno društvo, posebno ističući da je neophodno poštovanje slobode verovanja, istinske demokratske participacije i prava žena (Norton, 2005: 140).¹⁰ Stav Muslimanske braće prema svojim bivšim članovima koji su osnovali Partiju centra bio je izrazito negativan. Ovaj raskol unutar organizacije važan je jer je pokazao da iako su Braća prihvatila demokratski proces i smenjivost na vlasti, oni nisu usvojili ideje pluralnog, inkluzivnog, društva i poštovanja različitosti, kao i potrebu da se rodne uloge u savremenom društvu sagledavaju na drugačiji način. O tome da Braća nisu prihvatila načela pluralnosti govori i to da je na čelo organizacije 1996. godine došao Mustafa Mašhur predvodnik najkonzervativnije, tvrdolinijaške, kutbističke struje koja je

[8] Muslimanska braća su i 1984. i 1987. godine izašli na parlamentarne izbore u koaliciji. Prvi put u koaliciji sa nacionalističkom Novom vafid partijom, a drugi put u alijansi sa socijalistima i liberalima.

[9] Prevod integralne verzije saopštenja pogledati u: Kostić, Ivan Ejub (2019). *Savremena islamska misao: hrestomatija*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.

[10] Muslimanska braća, to jest Partija slobode i pravde, odustaje od slogana „islam je rešenje“ tek 2011. godine tokom izborne kampanje za parlament. Umesto dotadašnjeg slogana Partija slobode i pravde istakla je slogan „Sloboda je rešenje, a pravda njena primena“.Videti: „FJP Abandons the Motto 'Islam Is the Solution'“, <https://ikhwanweb.com/fjp-abandons-the-motto-%27islam/>, (datum posete 15.02.2022)

njegovim dolaskom zauzela većinu u svim upravljačkim telima organizacije.

Dominacija konzervativnih struja unutar organizacije nastavila se sve do izbijanja protesta 2011. godine pri čemu se ostrakizacija reformskih mislilaca i članova sve vreme odvijala putem udaljavanja najznačajnijih ličnosti reformske struje iz svih upravljačkih tela organizacije poput Abdela Abu Futuha, Mohameda Habiba, ali i mnogih drugih uključujući i predstavnike mlađih generacija. Tako, u vreme izbijanja januarskih demonstracija 2011. godine organizacijom su dominirali konzervativci Mohamad Hajter el Šater, Mahmud Ezat, Mohamed Badei i druge slične ličnosti koje su odisale visokim nivom paranoidnosti i ideološkom rigidnošću, ali i nespremnošću i nesposobnošću da grade međuideološka savezništva sa organizacijama izvan islamističkog kampa (Lynch 2013).

Za razliku od Muslimanske braće el Nahda je oformljena dosta kasnije, 1981. godine.¹¹ Osnivači el Nahde inicijalno su bili pod značajnim uticajem ideja Hasana el Bane zbog čega se ova organizacija godinama smatrala ispostavom Muslimanske braće u Tunisu. Iako je to donekle tačno važno je ukazati da su tunižanski islamski intelektualci i aktivisti uvek imali svoje specifičnosti, koje su posebno bile očigledne u njihovoj naklonjenosti ka reformskim i obnoviteljskim nastojanjima i radu na pomirenju islamske poruke sa modernošću. Osim toga, el Nahda je decenijama potencirala specifičan vid „tunižanskog“ življenja islama, to jest, naglašavala je značaj lokalnog iskustva i tradicije pri razumevanju islamske poruke i šerijata (Cavatorta i Merone, 2015: 31-37).¹² Tako, utemeljitelj el Nahde Rašid el Ganuši, koji je i dalje lider organizacije, autor je mnogobrojnih knjiga koje su za cilj imale da pomire islamski svetonazor sa demokratskim vrednostima i pluralnim, otvorenim, društvom.¹³ Slično Ganušiju, i druga dva osnivača Abdel Fatah Moro i Hmid el Najfer bili su sličnih svetonazora, verovatno još i liberalnijih.¹⁴ Zato, uprkos progonu i odsluženim zatvorskim kaznama pod Burgibinim i Ben Alijevim režimima pripadnici el Nahde nisu krenuli putem zaoštavanja svojih stavova, kao što je to bio slučaj sa Muslimanskom braćom 60-ih godina 20. veka, već su perzistentno pokušavali da se dodatno prilagode savremenim izazovima i okolnostima i da ponude inventivna razumevanja islamske poruke u

[11] Izvorni naziv organizacije bio je Pokret islamske tendencije (*Harakatu itida-hu islami/Mouvement de la Tendence Islamique*). Ime el Nahda usvojeno je 1989. godine. Pre nego što je 1981. godine formiran Pokret islamske tendencije Ganuši, Moro i el Najfer vodili su i organizaciju pod nazivom Islamska grupa (*Ġama islami-ja*) koja je delovala 70-ih godina.

[12] El Nahda se značajno oslanjala u svojim promišljanjima na „magrebijanske“ islamske mislioce i alime poput alžirca Maleka Benabija i tunižanina Tahira ibn Ašura.

[13] Najznačajnijom el Ganušijevom knjigom smatra se *Javne slobode u islamu (Hurijatu el am fi daula islamija)* prvi put publikovana 1993. godine u Bejrutu.

[14] El Najfer važi za jednu od najznačajnijih ličnosti intelektualne struje koja se označava kao „progresivni islamisti“ (*islamiġun takadumiġun*). Zbog svojih progresivnih promišljanja el Najfer, sa grupom svojih sledbenika, razišao se sa pokretom još 1979. godine.

svetlu višestrukih identiteta i složene zbilje modernih društava. Upravo zbog navedenih promišljanja Ganuši i el Nahda posedovali su društveni kapital koji im je omogućio da još u praskozorje tunižanske bune krajem 2010. godine iskorače ka sekularnim akterima i da im ponude jedinstvo kako bi zajedničkim snagama sa vlasti srušili autokratskog diktatora Bena Alija.

Muslimanska braća i el Nahda posle okončanih ustanaka

Ubrzo posle pada sa vlasti Hosnija Mubaraka i Bena Alija postalo je jasno da će vodeći islamski pokreti u obe države igrati veoma značajnu ulogu u postustaničkom periodu. To se i potvrdilo na prvim parlamentarnim izborima koji su održani 2011. godine u Egiptu i Tunisu. Kao što smo već naveli u uvodu rada oba pokreta su osvojila najviše glasova čime su po prvi put u svojoj istoriji dobili priliku da oblikuju političku stvarnost. Kao što smo već inicijalno naznačili, el Nahda je značajno drugačije postupila i postavila je svoju političku strategiju i program daleko inkluzivnije nego Muslimanska braća u Egiptu. Organizacija Muslimanske braće oklevela je da načini istinske, korenite, promene i modifikacije u svojoj ideologiji, ali i u organizacionoj strukturi i načinu delovanja što je imalo značajnog uticaja i na ponašanje novoformirane političke Partije slobode i pravde, koja je zapravo bila pod potpunom kontrolom organizacije (al Anani, 2022: 7). Tačnije, politički program partije bio je blago izmenjena politička platforma Braće iz 2007. godine. Jedina značajnija razlika između ova dva dokumenta bila je u tome što je u programu partije izostavljen deo koji se odnosio na to da se alimima¹⁵ daje formalna uloga pri donošenju zakona, to jest, izbačen je deo o osnivanju odbora u kojem bi sedeli alimi, izabrani na izborima, a koji bi bio zadužen za savetovanje parlamenta i predsednika republike, što je po svojoj suštini veoma podsećalo na iranski model duštveno-političkog uređenja.

Takođe, mnogi kritičari Muslimanske braće smatrali su da članovi 10 i 11 egipatskog Ustava predstavljaju osnov za uvođenje moralne policije kakva postoji u Iranu i Saudijskoj Arabiji. Iako su navedeni ustavni članovi u sličnoj formi postojali i u Ustavu iz 1971. godine, činjenica da je država definisana kao "zaštitnik porodice i porodičnog morala" i za "promociju religijskih i patriotskih vrednosti" mnogima je ulivala strah posebno jer je na vlast došao pokret koji je od strane kritičara percipiran kao radikalno konzervativan (el-Fegier 2016: 108-119). Da su strah i zebnja u određenoj meri imali utemeljenje u realnosti govori i to da su Muslimanska braća i pre pada Hosnija Mubaraka 2011. godine doprinosila stvaranju društvene klime gde su sekularno i liberalno orjentisani intelektualci, umetnici i drugi društveni delatnici optuživani za blasfemiju i nepoštovanje islamskih vrednosti što je neretko dovodilo do njihovog

[15] Verski učenjaci, bogoslovi.

proganjanja, ali i ubistava (O'Sullivan 2003: 99).¹⁶ Na sve navedeno treba dodati i to da su i druga kontroverzna pitanja poput položaja žena i nemuslimana u društvu, takođe ostala maglovita u političkom programu što je ostavilo prostora za pozornost prosekularno i liberalno orijentisanih građana, organizacija i političkih partija (al Anani, 2022: 9).

Osim navedenog što se odnosi na sam politički program i određene kritičke stavove spram organizacije koji su ukazivali da se i dalje radi o konzervativnom religijskom pokretu a ne političkoj partiji sposobnoj da se nosi sa mnogostrukim društveno-političkim i ekonomskim izazovima, ono što je dodatno doprinelo podozrenju mnogih Egipćana spram Muslimanske braće jeste i njihova inicijalna kohabitacija sa Vrhovnim savetom oružanih sanaga (VSOS), a zatim i isticanje predsedničkog kandidata uprkos obećanju da to neće učiniti. Ovakvi postupci Muslimanske braće koji su ukazivali na visok nivo političkog oportunitizma rezultirali su time da su od većine revolucionarnih aktera sa kojim su zajedno rušili Mubarakov režim počeli da se doživljavaju kao grupa koja nastoji da samo za sebe prigli apsolutnu vlast i moć. Zbog toga, kada je uoči predsedničkih izbora 2012. godine došlo do sukoba između Muslimanske braće i VSOS, mnogi su smatrali da se on nije ticao demokratije, pluralnog društva, ili ostvarenja ciljeva ustanka i volje naroda, već puke moći i sticanja političkih privilegija (al Anani, 2022: 9).

Gubitak velikog broja (revolucionarnih) saveznika doprinelo je tome da se VSOS nadalje nesmetano konsoliduje i da samo nakon godinu dana predsedničkog mandata Mohameda Morsija izvrši vojni puč i krene u krvavi obračun sa pripadnicima organizacije, ali i drugim revolucionarnim akterima. Nakon što je puč uspešno sproveden 3. jula 2013. godine usledile su strahovite odmazde vojne hunte. Najmasovniji zločin svakako je onaj koji se desio 14. avgusta 2013. kada je vojska sprovela brutalnu akciju protiv mirnih demonstranata okupljenih na Trgu Rabije el Adavije i Trgu nahde. Po izveštajima Hjuman rajts voča tog dana ubijeno je između 900 i 1.000 civila, što je po rečima ove organizacije jedan od najmasovnijih zločina počinjen nad mirnim demonstrantima u modernoj istoriji. U izveštaju se navodi i da je čitava akcija vojske bila sistematična i unapred planirana (Human Rights Watch, 2014: 98-103). Nakon masakra na Trgu Rabije, režim je nastavio s brutalnim obračunima i progonima opozicije, i anti-režimskih organizacija i aktivista. Arapska mreža za ljudska prava uradila je opsežan izveštaj o političkim zatvorenicima koji su podvrgnuti najradikalnijim vidovima torture i čiji broj se procenjuje na 65.000 (Arab

[16] Ovde ja važno napomenuti da su lideri Muslimanske braće bili oštri i prema progresivnijim članovima sopstvene organizacije poput već pomenutog Abdela Abu Futuha koji je u to vreme iznosio različite stavove o delima čuvenog egipatskog pisca Nadžiba Mahfuza koji se našao pod radikalnom kritikom pripadnika Muslimanske braće.

Tokom 1990-ih bila je nekolicina veoma značajnih slučajeva u kojima su prominentni egipatski intelektualci optuženi za blasfemiju ili za suprotstavljanje islamskim vrednostima. Verovatno najpoznatiji slučaj jeste ubistvo Faradža Fode koji je 1992. godine ubijen od strane pripadnika el-Džamatu el-Islamije.

Network for Human Rights, 2021: 3). Od navedenog broja utamničenih većina su pripadnici Muslimanske braće, pri čemu se režim obračunava i s njihovim porodicama putem zamrzavanja finansijskih sredstava i ličnih bankovnih računa. Sve navedeno dovelo je do toga da se organizacija u Egiptu danas nalazi u veoma teškom stanju, pri čemu je veliki broj članova i simpatizera prinuđen da ode u egzil i da tamo nastavi sa radom kako bi se organizacija očuvala.¹⁷ Unutar organizacije čuju se mnogi kritički glasovi, pre svega mlađe generacije, koji ističu da je način na koji je organizacija postupila po odlasku Hosnija Mubaraka sa vlasti bio potpuno pogrešan, posebno naglašavajući da je vid uspostave političke partije bio neadekvatan a da je pregovaranje sa bezbednosnim sektorom bio poguban čin (Al Arian, 2015: 6). Osim toga pripadnici mlađe generacije nisu više spremni da poštuju krutu hijerarhijsku strukturu organizacije, na čijem čelu se nalaze ličnosti sa veoma uskogrudim razumevanjem stvarnosti. Zbog toga, prvi put u istoriji pokreta postoji ozbiljna zabrinutost od (starijih) članova da organizacija ne ostane bez značajnog broja svog podmlatka i da na taj način izgubi na svom uticaju i masovnosti (Brown i Dunne, 2015: 3-5).

S druge strane, u Tunisu stvari su se odvijale značajno drugačije za šta veliku zaslugu ima el Nahda koja je nakon okončanih parlamentarnih izbora za Ustavotvornu skupštinu oktobra 2011. godine formirala vlast sa dve sekularne partije, Kongresom za republiku i Demokratskim forumom za rad i slobodu, poznatiji pod imenom Etakatol. Rad Ustavotvorne skupštine krunisan je donošenjem Ustava u januaru 2014. godine za koji su mnogi stručnjaci rekli da je najprogresivniji u čitavom arapskom svetu. Ono što je posebno važno oko Ustava jeste da ga je el Enahda podržala iako se u njemu nalaze mnoge odredbe kojima se ova organizacija ranije strastveno protivila. Tako, Ustavom je država definisana kao „građanska“, pri čemu su zagarantovana mnogobrojna univerzalna ljudska prava - uključujući slobodu izražavanja i zaštitu prava žena (Netterstrøm, 2015: 111). Takođe, el Nahda je odustala i od insistiranja da se u Ustavu pominje islamski zakon (šerijat), već se zadovoljila terminom „učenje islama“ (*talim el islam*). Na kraju ono što je možda i najvažnije jeste da Ustav garantuje pravo na „slobodu savesti i uverenja“ što je jedinstven slučaj u muslimanskom svetu (isto: 112).

Osim ideoloških ustupaka u pogledu Ustava iz 2014. godine, el Nahda je napravila još jedan veoma važan korak u redefinisajući svog identiteta. Naime, na desetom kongresu organizacije, u maju 2016. godine, odlučeno je da se razdvoje pokret i politička partija, pri čemu je el Ganuši u svom govoru istakao da će se Partija u budućnosti protiviti bilo kakvom dovođenju u vezu sa terminom „islamizam“. Umesto toga, Ganuši je definisao partiju i njene članove kao „muslimanske demokrate“ povlačeći paralelu sa Hrišćansko-demokratskom unijom Nemačke. Inače, uvodničar i

[17] Više o trenutnom položaju Muslimanske braće pogledati: Ayyash, Abdelrahman, ElAfifi, Amr i Ezzat, Noha (2023). *Broken Bonds: The Existential Crisis of Egypt's Muslim Brotherhood, 2013-22*. La Vergne: The Century Foundation.

počasni gost kongresa bio je Bedži Kaid Esebsi osnivač rivalne, sekularne, partije Nida Tunis, koji je bio i jedan od najbližih saradnika Habiba Burgibe, a u vreme Bena Alija ambasador u Zapadnoj Nemačkoj.¹⁸

Ubrzo nakon kongresa u oktobru iste godine objavljen je i autorski tekst el Ganušija u Forin Afersu (*Foreign Affairs*) pod naslovom „Od političkog islama do muslimanske demokratije: partija el Nahda i budućnost Tunisa” (*From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia*). Sa ovim tekstom lider el Nahde nastojao je da iskomunicira s auditorijumom zapadnih zemalja kako bi im približio svoja promišljanja i pravac u kome se kreće partija.¹⁹ U eseju el Ganušij je ponovio da el Nahda ne može više da se dovodi u vezu sa islamizmom, kao i to da el Nahda neće više delovati kao društveni pokret, već isključivo kao politička partija, usled čega su prekinute sve verske i kulturne aktivnosti. Ovu evoluciju el Ganušij objasnio je kao refleksiju transformacije tunižanskog društva koje je nekada bilo autoritarno, radikalno sekularno, gde su verske i ostale slobode bile ugrožene. Pošto po el Ganušiju to više nije slučaj, što se po njemu najbolje vidi iz Ustava donetog 2014. godine, el Nahda nema nadalje potrebu da se postavlja kao zaštitnik kulturno-verskog identiteta Tunišana, jer je on sada siguran. Drugim rečima, po el Ganušiju u „novom Tunisu” sekularno društveno uređenje nije više suprotstavljeno religiji, zbog čega njenim građanima nije više fundamentalno pitanje odbrana religijskog identiteta, već ih prvenstveno interesuje uspostava efikasnog sistema vladavine koji je demokratski i inkluzivan. Objašnjavajući (identitetsku) transformaciju el Ganušij zaključuje da se uverenja el Nahde nisu promenila već da su se okolnosti u kojima ona deluje promenile. Navedeni Ganušijev zaključak snažno rezonuje sa premisama reformskih i obnoviteljskih pokreta u islamu koji pri razumevanju kuranskih odredbi stavljaju odsudan akcenat na kontekst i okolnosti koje su podložne promenama s protokom vremena.

Iako je izvršila značajne identitetske modifikacije el Nahda je i na poslednjim održanim parlamentarnim izborima u oktobru 2019. godine osvojila najveći broj glasova. Međutim, na predsedničkim izborima pobeđu je odneo Kais Said, nezavisni kandidat do tada nepoznat široj javnosti u Tunisu. Po dolasku na vlast Said je sproveo čitav niz odluka (poništanje Ustava iz 2014. godine, razrešavanje premijera dužnosti i raspuštanje parlamenta) koje su rezultirale time da Tunisom, putem dekreta, opet suvereno i autokratski vlada jedna osoba. Osim toga, Said se već mesecima obrušava na političke protivnike, od kojih je neke na osnovu fabrikovanih optužbi i uhapsio. Među uhapšenima nalazi se i pominjani

[18] Ovaj čin el Nahde bio je veoma važan na simboličkom nivou kao pružena ruka pomirenja.

[19] Za razliku od Muslimanske braće, el Ganušij je od samog svrgavanja Ben Alija veoma predano nastojao da uspostavi komunikaciju sa zapadnim državama, posebno Sjedinjenim Američkim Državama (SAD). U tu svrhu veoma učinkovit posao radi tink-tank Centar za studije islama i demokratije (*The Center for the Study of Islam and Democracy*). Za ovaj tink tenk

lider el Nahde Rašid el Ganuši, kao i Ali Laradej, još jedan od prominentnijih lidera organizacije koji je obnašao i funkciju premijera Tunisa, ali i mnogi drugi politički akteri sa levece. Opet, za razliku od Egipta gde je nakon vojnog puča došlo do dubinske polarizacije između sekularnih snaga i Muslimanske braće zbog čega je izostala zajednička politička akcija uprkos tome što su i jedini i drugi bili na meti režima, u Tunisu je u maju 2022. godine formiran Front za nacionalni spas (*Ḍabhatu el halas vātani*). U Front su ušle sve relevantne političke partije, od konzervativno selefijskih stranaka do burgibista i socijaldemokrata. Zbog svoje infrastrukture najznačajniji stub ove koalicije za odbranu ustavnog poretka, demokratije i ljudskih prava jeste upravo el Nahda čiji sledbenici popunjavaju trgove širom Tunisa uzvikujući „narod želi pad režima“ istu parolu kao i 2011. godine kada su bune dovele do pada sa vlasti Bena Alija.

Zaključak

Pošto su sa vlasti srušeni Ben Ali i Hosni Mubarak, delegacija el Nahde je u više navrata posetila lidere Muslimanske braće u Kairu. Po el Ganušijevim rečima samo dan nakon što je Mohamed Morsi pobedio na predsedničkim izborima 2012. godine on je otputovao u Kairo kako bi rekao novoizabranom egipatskom predsedniku da „nikako ne vlada sam“ (Marks, 2017: 36). El Ganušijev savet ispostaviće se krucijalan. Međutim, njega Morsi nije mogao da usvoji između ostalog i zbog istorijskog nasleđa i idejnih razlika Muslimanske braće i el Nahde koje smo identifikovali u ovom radu. Po rečima el Nahdinih simpatizera i aktivista, posebno onih mlađih, Muslimanska braća već duže vreme nisu percipirana kao inspiracija i uzor kojim njihova organizacija treba da se vodi. Za njih Muslimanska braća danas predstavljaju striktno hijerhizovan i konzervativni pokret koji nije u stanju da pruži adekvatne odgovore na moderne okolnosti. Zbog toga, među mladom generacijom se kao model značajno više ističe Turska, to jest, Partija parvde i razvoja (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP), dok stariji lideri el Nahde, kao što smo već naveli, prevashodno referiraju na Hrišćansko-demokratsku uniju Nemačke.

Ovde treba istaći da su i Muslimanska braća imala potencijal da krenu putem kojim je krenula el Nahda, međutim ta prilika je propuštena kada su u drugoj polovini 90-tih godina 20. veka u organizaciji prevladale konzervativne ličnosti koje su sistematski gurale organizaciju u konzervativizam i rigidnost pri čemu nisu ostavljale prostora za reformske struje koje su oduvek bile prisutne u organizaciji (Lynch, 2013). Konzervativna struja koja je prevladala nije bila sposobna da odgovori na mnogostruka pitanja ali što je još možda i značajnije da ponudi otvorenu, a ne konfrontacijsku politiku sa svima onima koji ne dele stavove Muslimanske braće. Ovakva politika je na kraju najskuplje koštala upravo samu organizaciju koja se danas suočava, kako to većina stručnjaka tvrdi „sa nikada do sada viđenim pogromom“ (Al Anani, 2022: 7), kojim

se čak dovodi u pitanje i njen opstanak. Fatalistička predviđanja da će Muslimanska braća potpuno nestati treba uzeti sa značajnom rezervom i oprežnošću ne samo jer je organizacija već nekoliko puta tokom svoje istorije iskusila slične progone, nego zato što postoje i jasni primeri da su ogranci Muslimanske braće poput onoga u Siriji bili zaista uništeni do temelja, ali su se uprkos tome poput feniksa izdigli iz pepela u trenutku izbijanja bune u Siriji, to jest, onog trenutka kada se za tako nešto pružila prilika (Hamid i McCants, 2017: 3).

Svakako, mnogostruki faktori utiču na to da li će, i na koji način, Muslimanska braća prebroditi trenutne izazove koji se nalaze pred organizacijom. Za razliku od ranijih pokušaja režima da uništi organizaciju, određene stvari im nisu više na raspolaganju kao nekada. To se pre svega odnosi na to da je Saudijska Arabija, koja je u vreme Naserovog razračunavanja sa organizacijom pružala ne samo finansijsku i logističku pomoć već i utočište disidentima, sada na strani Sisijevog režima. Ulogu Saudijske Arabije ovaj put su preuzeli Katar i Turska koji su ponudili sigurnu kuću za pripadnike organizacije koji su uspeli da napuste Egipat. Ipak, već se nazire da Turska, pod pritiskom Ujedinjenih Arapskih Emirata i Saudijske Arabije, popušta i da nije spremna da, po svaku cenu, omogućava delovanje pripadnicima Muslimanske braće na njihovoj teritoriji.

Osim pitanja egzila i sigurne kuće, ono što ovaj put može da u određenoj meri predstavlja problem jesu i finansije. Osim što će nedostajati saudijski novac, i sredstva organizacije su u značajnoj meri konfiskovana od strane egipatskog režima. Doduše, pripadnici Muslimanske braće poučeni iz predašnjih iskustava, razvili su razgranutu mrežu poslovanja u čitavom svetu, što u određenoj meri može da omogućiti organizaciji da funkcioniše u budućnosti. Drugi izazovi poput delovanja pod pritiskom i progonom organizaciji ne predstavljaju novinu, čak se tokom istorije pokazalo da ona u tim trenucima i najbolje funkcioniše.

Zato, pitanje ideološke rigidnosti koje smo u ovom radu mapirali kao glavno pitanje intersovanja, sve više se nameće kao krucijalno pitanje za budućnost organizacije. Jer, ono što do sada zaista nikada nije viđeno unutar organizacije, jeste radikalna podeljenost, koja se najviše prelama preko generacijskih razlika, ali i ne samo generacijskih, jer i značajan broj pripadnika srednje i starije generacije smatra da je neophodno osetno redefinisati idejne postulate organizacije. Amr Darag, jedan od lidera Muslimanske braće srednje generacije, u svom radu iz 2017. godine ističe da je neophodna suštinska nezavisnost političke partije od organizacije koja bi bila sposobna da islamski svetonazor formuliše u skladu sa živućom realnošću sadašnjice (Darrag, 2017: 225). Slične opservacije imaju i pripadnici mlađe generacije poput Amara Fajeda koji insistira i na tome da redefinisanje ideologije organizacije u skladu sa vremenom mora da se reflektuje na način da organizacija u budućnosti bude inicijator i stub nacionalnog i društvenog jedinstva putem sklapanja savezništva sa svim slobodarskim akterima na političkoj i društvenoj sce-

ni Egipta, bez obzira kom ideološkom kampu oni pripadali (Fayed, 2017: 261 i Al Arian, 2015: 8).

Iz navedenih reči Daraga i Fajeda može da se zaključiti da su Muslimanska braća sa (značajnim) zakašnjenjem naučili lekciju od el Nahde da je neophodno da organizacija redefiniše svoje krute i rigidne svetonazore kako bi mogla da uzme učešće u izgradnji istinski pluralnog i otvorenog društva koje je sposobno da integriše verske i etničke manjine, ali i da ponudi drugačije odgovore na pitanja individualnih sloboda i rodne politike.

Pojedini teoretičari, poput Olivijea Roja i Asefa Bajata, uveli su u akademsku literaturu termin post-islamizam za partije, organizacije i mislioce koji su po njihovom razumevanju u poslednje dve decenije napustili zagovaranje klasičnog islamizma, odlučivši se da religioznost svedu na privatnu sferu, fokusirajući se pri tome na društvene promene, demokratizaciju i ekonomski prosperitet unutar liberalnih struktura. Arapsko proleće, ali i poslednja decenija nakon njega, je u određenoj meri demantovalo Bajata i Roja, pokazavši pod jedan da su islamski pokreti najsnažnija snaga na političko-društvenoj sceni u predominantno muslimanskim državama, ali osim toga i to da organizacije poput Muslimanske braće, ali i el Nahde, nisu sveli religioznost na privatnu sferu. U slučaju Muslimanske braće čak možemo da konstatujemo da je upitno da li su, i koliko su, napustili tradicionalni, konzervativni, islamistički projekat, dok u slučaju el Nahde pre može da se govori o *redefinisaju* i *rebrendiranju* stavova ali *na osnovama islamskog svetonazora*, zbog čega je adekvatnije govoriti o „neo-islamizmu”, kako su pojedini teoretičari označili ovaj proces (Chakmki, 2022: 20-22), ili pak o „partifikaciji” (*participation*) islamističkih organizacija pod kojim se misli na proces transformacije društvenih pokreta u političke partije koji sa sobom nužno nosi prilagođavanje praktičnoj politici i zakonima izbornog natecanja, proces kroz koji islamske organizacije prolaze po prvi put u svojim višedecenijskim istorijama (Hamid i McCants, 2017: 4). Svakako, navedeni proces transformacije, može u konačnici da rezultira vidom post-islamističkih partija onako kako su to definisali Bajat i Roj, ali za sada to još uvek nije slučaj, jer iako je tačno da su i el Nahda i Muslimanska braća odustali od „šerijatizacije” države, oni nisu napustili ideju islamizacije društva.

Na kraju, osim izazova koji se tiče prilagođavanja islamskih pokreta modernim društveno-političkim okolnostima, ono što se nazire kao značajan izazov jeste i to da se pripadnici Muslimanske braće nakon brutalne represije režima umesto umerenijim idejama ne okrenu radikalnijim svetonazorima kao što se to desilo 60-ih godina u vreme Naserovog progona. Slično, može da se desi i u Tunisu ako se Kais Saidova autokratska diktatura, s vidljivim obrisima nacional-boljševizma, nastavi i zaoštri u pravcu daljih hapšenja i progona članova el Nahde.

Za mnogobrojne pripadnike ovih organizacija, plodovi učešća u zagovaranju slobodnih društava rezultirali su očajom, patnjom, mučenjima, uništenjima njihovih porodica, a veoma često i samom smrću. Zato,

ako egipatskim i tunižanskim društvima i dalje budu vladale autokratske, opresivne, diktature postavlja se pitanje kako će lideri Muslimanske braće i el Nahde ubediti svoje članove i simpatizere da budućnost ovih pokreta leži u umerenosti i konstruktivnoj političkoj participaciji, a ne u radikalnoj konfrontaciji i razumevanju politike kao borbe na život i smrt.

Islamic Movements after the Arab Spring: A Comparative Analysis of the Muslim Brotherhood and al-Nahda

Abstract:

In this paper, we deal with a comparative analysis of the Muslim Brotherhood and al-Nahda, two Islamic movements that played a significant role in Egypt and Tunisia in the post-revolutionary period after the end of the Arab Spring. The work focuses on understanding the two movements' ideological and practical moves, which resulted in very different outcomes. Also, the paper examines the circumstances in which the movements currently find themselves, as well as their prospects for the future and the possibility of them taking part in the establishment of plural and open societies in Egypt and Tunisia.

Keywords

Islam, politics, Arab Spring, Muslim Brotherhood, al-Nahda

Literatura:

- al Anani, Khalil, (2022). „Egypt's Muslim Brotherhood: An Aborted Change?“, u: *Islamism and Revolution Across the Middle East: Transformation of Ideology and Strategy After the Arab Spring*. London: I.B. Tauris.
- al Arian, Abdullah, From the Ashes of Rabaa: History and Future of Egypt's Muslim Brotherhood: *University of Denver Center for Middle East Studies Occasional Paper Series*, No. 4 (2015).
- Arab Network for Human Rights 11.04.2021, „*Fi intizarika: 78 sidnun bajnahum 35 bada taura janajir*“, Arab Network for Human Rights, <https://www.anhri.info/?p=23353>, (Datum posete: 20.03.2023)
- Ayyash, Abdelrahman, ElAffi, Amr i Ezzat, Noha (2023). *Broken Bonds: The Existential Crisis of Egypt's Muslim Brotherhood, 2013-22*. La Vergne: The Century Foundation.
- Al-Banna, Jamal [El Bana, Ğamal] (1993). *Mas'uliyat fashl al-dawla al-islamiyya fi'l-asr al-hadith wa buhuth ukhra* [Masulijat fašl el davla el islamija fi asr el hadit va buhut uhra]. Kairo: Maktaba el Vahba.
- Bayumi, Zakariyya [Bajumi, Zakarija] (1991). *Al-Ikwan al Muslimun wa'l-jama'at al-islamiyya fil-hayah al-siyasiyya al-misriyya* [el lhvan el Muslimun va džama el islamija fi haja el sijasija el Misrija 1928-1948]. Kairo: Maktaba el Vahba.
- Al-Bishri, Tariq [El Bišri, Tarik] (1983). *Al-Haraka al-siyasiyya fi Misr 1945-1952* [El Harka el Sijasija fi Misr 1945-1952]. Kairo: Dar el Tavzi va el Našr el Islamija.

- Brown, Nathan J. i Dunne, Michele (2015). *Unprecedented Pressures, Uncharted Courses for Egypt's Muslim Brotherhood*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Cavatorta, Francesco i Merone, Fabio, Post-Islamism ideological evolution and 'la tunisianite' of the Tunisian Islamist party al-Nahda: *Journal of Political Ideologies*, Vol. 20, No. 1 (2015), pp. 27-42.
- Chakmki, Tarek (2022). „The Tunisian Ennahda Party in the Post-Arab Spring: From Islamism to Neo-Islamism”, u: *Islamism and Revolution Across the Middle East: Transformation of Ideology and Strategy After the Arab Spring*. London: I.B. Tauris.
- Darrag, Amr (2017). „Politics or piety? Why the Muslim Brotherhood engages in social service provision”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- El-Fegieri Moataz (2016). *Islamic Law and Human Rights: The Muslim Brotherhood in Egypt*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Fayed, Ammar (2017). „Is the Crackdown on the Muslim Brotherhood Pushing the Group Toward Violence?”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerges, Fawaz A. (2018). *Making the Arab World: Nasser, Qutb and the Clash That Shaped Middle East*. Princeton: Princeton University Press.
- Ghannouchi Rached, October 2016, „From Political Islam to Muslim Democracy: The Ennahda Party and the Future of Tunisia”, *Foreign Affairs*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/tunisia/political-islam-muslim-democracy> (Datum posete: 18.03.2023).
- Hamid, Shadi i McCants, William (2017). „Introduction”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Hinnebusch, Raymond, Introduction: understanding the consequences of the Arab uprisings – starting points and divergent trajectories: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 205-217.
- Hinnebusch, Raymond, Conclusion: agency, context, and emergent post-uprisings regimes: *Democratization*, Vol. 22, No. 2 (2015), pp. 358-374.
- Human Rights Watch 12.08.2014, „All According to Plan: The Rab'a Massacre and Mass Killings of Protesters in Egypt”, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/report/2014/08/12/all-according-to-plan/raba-massacre-and-mass-killings-protesters-egypt> (Datum posete: 20.03.2023)
- Khatab, Sayed, "Hakimiyyah" and "Jahiliyyah" in the Thought of Sayyid Qutb: *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No. 3 (2002), pp. 145-170.
- Kostić Ivan Ejub (2013). „Najvažniji islamski reformistički pokreti i reformatori u razdoblju od XVIII do XX veka”, u: *Progonjeni islam*. Beograd: Utopia.
- Kostić, Ivan Ejub, Sličnosti i razlike u političkim mišljenjima Abul-Ale Mavdudija i Sajida Kutba: *Časopis za religijske nauke Kom*, Vol. 4, No. 2 (2015), pp. 71-91.
- Lynch, Marc, 10.04.2013, „Did We Get the Muslim Brotherhood Wrong?”, *Foreign Policy*, <https://foreignpolicy.com/2013/04/10/did-we-get-the-muslim-brotherhood-wrong/> (Datum posete: 20.03.2023)
- Marks, Monica (2017). „Tunisia”, u: *Rethinking Political Islam*. Oxford: Oxford University Press.
- Mitchell, Richard P. (1969). *The Society of the Muslim Brothers*. Oxford: Oxford University Press.

- Muslimanska braća (2019). „Saopštenje Muslimanske braće o šuri u islamu i višepartijskom sistemu u islamskom društvu”, u: *Savremena islamska misao: hrestomatija*. Beograd: Balkanski centar za Bliski istok.
- Netterstrøm, Kasper Ly, The Islamists' Compromise in Tunisia: *Journal of Democracy*, Vol. 26, No. 4 (2015), pp. 110-124.
- Norton, Augustus Richard (2005). „Thwarted Politics: The Case of Egypty's Hizb al-Wasat”, u: *Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratization*. Princeton: Princeton University Press.
- O'Sullivan, Declan, Egyptian Cases of Blasphemy and Apostasy against Islam: Takfir al-Muslim: *The International Journal of Human Rights*, Vol. 7, No. 2 (2003), pp. 97-137.
- Wolf, Anne (2017). *Political Islam in Tunisia: The History of al-Nahda*. Oxford: Oxford University Press.

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2023.24.6

UDK 323.1:321.001(497.11)

Teritorijalna autonomija i nacionalne manjine u Srbiji

Sažetak

U ovom radu bavim se zahtevima nacionalnih manjina za teritorijalnom autonomijom. Početkom devedesetih godina 20. veka partije nacionalnih manjina su u političkim programima detaljno razradile zahteve za uspostavljanjem teritorijalnih autonomija, a u radu ću pokušati da odgovorim da li je došlo do promene u zahtevima za teritorijalizacijom etničnosti. Na početku ćemo analizirati teorijska obrazloženja teritorijalne autonomije i njenu primenu u svrhu zaštite nacionalnih manjina. Na primeru Srbije, odnosno bivše Jugoslavije gde je primenjen sovjetski model autonomije, vidimo da je od tada prisutan teritorijalni princip zaštite nacionalnih manjina. Sa druge strane, manjinski politički lideri i partije imaju drugačije vizije o teritorijalnim autonomijama, što predstavlja izazov u procesu integracije nacionalnih manjina.

Ključne reči

teritorijalna autonomija, nacionalne manjine

Manjinski zahtev za uspostavljanje teritorijalne autonomije predstavlja politički zahtev koji zauzima značajno mesto na listi zahteva nacionalnih manjina, sa kojima politički lideri etničkih zajednica u postkomunističkim državama imaju najviše iskustva. Baubek navodi da politička autonomija uključuje različit skup ovlašćenja koja su inherentna savremenoj državnosti, poput zakonodavne i izvršne vlasti određenih teritorijalnih jedinica. Na taj način manjinske grupe ostvaruju „teritorijalnu suverenost“ (Baubek, 2004: 222). Zahteve za političkom autonomijom postavljaju uže kategorije kulturne grupe, a to su: nacionalne manjine i etničke grupe/zajednice (Ibid, 223). Etnička pripadnost nije nužan kriterijum za uspostavljanje teritorijalne autonomije, međutim predstavlja važan faktor u klasifikaciji teritorijalnih autonomija.

Postoje dve kategorije: teritorijalna autonomija zasnovana na etničkoj pripadnosti (etno - teritorijalna autonomija) i teritorijalna autonomija bez davanja jednoj grupi prava na samoupravu na određenoj teritoriji odnosno multietnička autonomija (Biber, 2004: 71).

U međunarodnim dokumentima aranžman teritorijalna autonomija ima važno mesto. U Kopenhaškom dokumentu (1990) OEBS - a predviđeno je uspostavljanje „odgovarajuće lokalne ili autonomne administracije koja odgovara specifičnim istorijskim i teritorijalnim okolnostima“ kako bi se unapredili etnički, kulturni, jezički ili religijski identiteti „određenih nacionalnih manjina“. Ipak, Savet Evrope u Okvirnoj konvenciji za zaštitu nacionalnih manjina (1995) nije uključio ovo rešenje (Kolsto, 2002: 185).

Rešavanje manjinskog pitanja u gotovo svim državama, kao i u okviru međunarodnih dokumenata, karakterišu dve tendencije koje su prisutne i danas. Prvo - rešavanje manjinskog pitanja u najvećoj meri povezuje se sa statusom autonomnih pokrajina. Drugo - razne etničke, verske i jezičke grupe stavljene su pod pojam „nacionalne manjine (Špadijer, 1997: 142). Teritorijalna autonomija (u literaturi se koristi termin „političko - teritorijalna autonomija“) predstavlja politički zahtev koji se upućuje državi na čijoj se teritoriji manjinske zajednice nalaze. AP Vojvodina i

AP Kosovo i Metohija, u okviru bivše SFRJ imale su status konstitutivnih elemenata federacije, a posle donošenja Ustava RS (1990) autonomne pokrajine su dobile status političko – teritorijalnih autonomija.

Postoji nekoliko načina da se izbegne usvajanje aranžmana teritorijalnih autonomija za manjinske grupe. Prvi je odbacivanje zahteva i referendum za uspostavljanje teritorijalnih autonomija ili ukidanje postojećih TA aranžmana. Drugi je praksa unutrašnjih razgraničenja kako bi se izbeglo da manjine postanu većine u određenim delovima države. Treće – naseljavanje većinske zajednice u područja sa manjinskom koncentracijom, kako bi se brojčano nadmašile. Ova politika je najpre razvijena na Zapadu i primenjivana je u 19. veku u SAD i Kanadi, Rumuniji, Poljskoj, Čehoslovačkoj. Takođe je postojala i finansijska podrška za naseljavanje stanovništva kako bi se oslabila manjinska koncentracija. U Grčkoj, etnički Grci su dobijali finansijsku pomoć (u periodu od 1967-1974) da se nasele u Zapadnoj Trakiji (gde su Turci brojčano dominantni), Italija, posle Drugog svetskog rata, podsticala je naseljavanje Italijana u Južnom Tirolu gde su bili koncentrisani Nemci. Takođe je Srbija na ovaj način pokušavala da „podstakne” povratak Srba na Kosovo (Kimlika, 2002: 76).

Pojedine države su posezale za ukidanjem autonomija – Srbija, donošenjem Ustava (1990) ukinula odnosno redefinisala nadležnosti AP Vojvodine i AP Kosova; zatim Ukrajina je 1992. godine umanjila nadležnosti Krima, a potom vratila; Azerbejdžan je ukinuo aranžman TA Nagorno Karabaha, kao i Gruzija za Abhaziju i Južnu Osetiju, itd. U zapadnim državama, u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Francuskoj i Španiji bila je razvijena praksa unutrašnjeg razgraničenja kako manjine ne bi postale većine u određenim područjima. Takođe, države Centralne i Istočne Evrope posezale su za menjanjem unutrašnjih granica kako bi oslabile položaj manjinskih grupa u područjima gde bi predstavljali većinu. Slovačka je izmenila unutrašnje granice kako etnički Mađari ne bi činili većinu, zatim i Hrvatska koja je izmenila unutrašnje granice u Krajini i Zapadnoj Slavoniji kako Srbi ne bi postali većina u ovim područjima. Moldavija pokušala da oslabi položaj Bugara i predložila spajanje okruga, Litvanija je takođe pokušala na isti način da oslabi položaj Poljaka, kao i Italija (nakon Drugog svetskog rata) u slučaju Nemaca (Kimlika, 2002: 75).

Partije nacionalnih manjina i manjinski politički lideri u Srbiji zalažu se stvaranje teritorijalnih autonomija zasnovanih na etničkoj pripadnosti odnosno na monoetničkom principu. U definisanju zahteva za političkom odnosno teritorijalnom autonomijom manjinske grupe i politički lideri oslanjaju se na istorijski kontinuitet, geografsku/teritorijalnu koncentrisanost manjinskih grupa, ugovore i sporazume o poštovanju političke autonomije nacionalnih manjina, kao i nepravdu prinudne asimilacije (Baubek, 2004: 223).

Partije mađarske nacionalne manjine pozivaju se na nepravdu koju im je doneo kraj Prvog svetskog rata odnosno Trijanonski sporazum iz 1920. godine. Takođe, Mađari se pozivaju na autohtonost na prostoru Vojvo-

dine, tačnije na njihovo prisustvo, u većem broju tokom 17. i 18. veka. Važan politički događaj za mađarsku nacionalnu manjinu, kao i druge manjinske grupe je prisajedinjenje Vojvodine Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, nakon propasti Austougraske u čijem je sastavu bila. Posle Drugog svetskog rata autonomija Vojvodine bila je česta tema vojvođanskih komunista koji su se borili za autonomiju Vojvodine, protiv „srpskog imperijalizma“ (Bjelica, 2015: 22). Takođe, nakon završetka Drugog svetskog rata, ideja o autonomiji Vojvodine je bila u usponu. Hrvatski političari zalagali su se za podelu Vojvodine između Hrvatske i Srbije, dok su srpski političari insistirali da Vojvodina bude u sklopu Srbije, bila ona samostalna ili u federalnoj vezi sa Hrvatskom i Slovenijom. U martu 1944. godine Josip Broz Tito je u jednom članku izjavio da autonomiju prepušta samim Vojvođanima, da odluče kojoj će se federalnoj jedinici pripojiti. U aprilu, 1945. godine, na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji, forum vojvođanskih komunista se opredelio da Vojvodina bude u sastavu Srbije (Bjelica, 2015: 24). Posle raspada SFRJ, političke partije mađarske nacionalne manjine uvajaju koncept trostepene autonomije odnosno etničke autonomije za Mađare Pala Šandora, koji se oslanja na niz međunarodnih dokumenata, kao i na mišljenja Badinterove komisije o razrešenju krize u bivšoj Jugoslaviji (1991).

Partije bošnjačke nacionalne manjine i lideri, u zahtevima za teritorijalnu autonomiju Sandžaka pozivaju se na autohtonost Bošnjaka na prostoru Raške oblasti, zbog čega i koriste termin „Sandžak“ koji nije u zvaničnoj upotrebi od 1912. godine, a odnosi se na oblast koja je bila pod upravom vojvoda za vreme Otomanske vlasti. U Deklaraciji o položaju sandžačkih Bošnjaka (2009) koje je usvojilo Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV) navodi se: „sandžački Bošnjaci su deo bošnjačkog nacionalnog korpusa, sa Bosnom i Hercegovinom kao matičnom državom i njihov nacionalni identitet i autohtonost na području Republike Srbije je nesporn i neupitan“ (*Deklaracija o položaju sandžačkih bošnjaka*, 2009). Politički lideri bošnjačkih političkih partija u zahtevima za uspostavljanje teritorijalne autonomije Sandžaka navode tri značajna politička događaja za Bošnjake, a to su: Sjenička konferencija (1917), zasedanje ZAVNOS-a u Pljevljima (1943) i referendum o autonomiji Sandžaka iz 1991. godine. Na Konferenciji u Sjenici je jednoglasno doneta rezolucija kojom se traži da se Sandžak, kako onaj koji je ušao u sastav Crne Gore tako i onaj u sastavu Srbije, pripoji Bosni i Hercegovini, pošto „istorijom i jezikom pripada istoj, a ne Crnoj Gori“. U slučaju da zahtev ne bude ispunjen, zatražena je autonomija Sandžaka (Bošnjačko nacionalno vijeće, 2017: 2). Na Zasedanju ZAVNOS-a 20. novembra 1943. godine, u Pljevljima, obrazovan je ZAVNO Sandžak – kao najviši pokrajinski organ narodne vlasti, u prisustvu 252 delegata. Međutim, bošnjački politički lideri ne navode podatak da su delegati bili hrišćanske veroispovesti i nijedan nije bio iz Novog Pazara, Tutina, Rožaja i Sjenice. Dok se na referendumu o specijalnom statusu Sandžaka (1991) – izjasnila se samo jedna etnička zajednica – Bošnjaci. Kao i na referendumu 1991. godine, izjasnila samo

jedna etnička zajednica – Bošnjaci, gde je od ukupno 264.156 Bošnjaka sa pravom glasa – 183.302 odnosno 98.92% glasalo je „za” političku i teritorijalnu autonomiju Sandžaka. Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka (1993), kao i Dokument DZVM o trostepenoj autonomiji, oslanja se na mišljenja Badinterove komisije. Takođe, U Predlogu za rešavanje statusa Sandžaka iz 2019. godine, koji je donela Stranka Demokratske akcije (SDA) navodi se da polaze od „modela Badinterove komisije za trajno rešenje jugoslovenske krize, priznavanjem avnojskih granica za međunarodne granice novonastalih država na prostoru bivše Jugoslavije i uspostavljanjem specijalnog statusa za delove naroda koji ostanu izvan matične države” (Slobodna Evropa, 2019).

Kako bi dokazali autohtonost Albanaca na jugu Srbije, albanski politički lideri aktuelizovali su ilirsku teoriju o etničkom poreklu Albanaca, prema kojoj Albanci vode poreklo od ilirskog plemena – Dardanaca koji su se još u antičkom periodu naselili na prostor Balkana tačnije na prostoru Srbije, Kosova i Makedonije. Drugi argument iz istorije odnosi se na dokazivanje doprinosa kosovskih Albanaca u partizanskoj borbi i oslobađanju Jugoslavije.

Proces integracije manjinskih grupa u Srbiji ometa uverenje koje postoji kod dominantnih nacionalnih manjina, tačnije da su im prava koja uživaju u sadašnjosti umanjena u odnosu na ona koja su uživali u SFRJ (Simeunović, 2014: 95). U SFRJ koncept teritorijalne autonomije najpre je bio ključni instrument u balansiranju nacionalnih aspiracija, a zatim je postala i važan mehanizam u regulaciji etničkih sukoba, gde je najpre korišćena kao metod za eliminaciju razlika, a zatim kao metod za upravljanje razlikama. Od 1991. godine, teritorijalna autonomija je ključan instrument u rešavanju etničkih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije (prema: F. Biber). Mirovni sporazumi trebalo je da reše etničke konflikte, zasnovani na „teritorijalizaciji etničnosti” predviđali su institut teritorijalne autonomije kako bi se izbeglo inteziviranje nacionalnih aspiracija (Biber, 2004: 69).

Principi teritorijalne autonomije i secesije razlikuju se, ali se na polju praktične politike često „preklapaju” (P. Kolsto). Reč „secesija” odnosno otcepljenje ima negativne konotacije, jer uključuje nasilje (A. Pavković). Važno je istaći da partije nacionalnih manjina gotovo nikada ne spominju tu reč „secesija” u svojim programima ili deklaracijama o nezavisnosti. Takođe, devedesetih godina termin „autonomija” bila je prisutna u političkim deklaracijama i programima manjinskih stranaka na jugu Srbije, Sandžaku i Vojvodini. Međutim, nakon 2000. godine termin „autonomija” je kod bošačkih i albanskih partija zamenjen terminom „specijalni status”. Albanci na Kosovu i Metohiji borbu za autonomiju započeli su uspostavljanjem paralelnih institucija. Secesija ili otcepljenje podrazumeva „stvaranje nove države putem povlačenja teritorije i njenog stanovništva, pri čemu je ta teritorija prethodno bila deo postojeće države” (Pavković, 2008: 12). Glavni ishod secesije je stvaranje nove države, na teritoriji države domaćina odnosno matične države (Isto).

Ključ za uspješno otepljenje teritorije je priznanje i podrška drugih država, naročito velikih sila ili stalnih članica Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija. Proces otepljenja je zakružen članstvom otepljene države u Ujedinjenim nacijama (UN) i priznanjem države domaćina / matične države (Pavković, 2013: 10). Međunarodni sud pravde je u svom Savetodavnom mišljenju, 2010. godine, zaključio da jednostrana Deklaracija o nezavisnosti Kosova (2008) nije prekršila međunarodno pravo, rezoluciju UN 1244, ni međunarodni pravni poredak na Kosovu: "Za razliku od Rezolucije 1244 Deklaracija o nezavisnosti je pokušaj da se konačno odredi status Kosova. I svrha ove Rezolucije jeste uspostavljanje privremene administracije na Kosovu bez bilo kakvog prejudiciranja statusa" (*Radio Slobodna Evropa, 2010*). Ukupno 101 država priznalo je nezavisnost Kosova.¹ Prema spisku Kancelarije za Kosovo i Metohiju Vlade Srbije ukupno 97 država nisu priznale jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova. Srbija je od 2017. godine pokrenula kapamanju povlačenja nezavisnosti Kosova. Do početka 2023. godine 27 država je povuklo odluku o priznavanju nezavisnosti Kosova, čija će imena biti objavljena u javnosti u narednom periodu (*Slobodna Evropa, 2023*).² Kosovo je 12. maja 2022. godine apliciralo odnosno podnelo zahtev za članstvo u Savetu Evrope, koji je odobrila Vlada Kosova.³ Kosovo nije član sledećih međunarodnih organizacija, a to su: Ujedinjene nacije (UN), NATO, Savet Evrope, Svetska trgovinska organizacija, Svetska zdravstvena organizacija, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), Međunarodna kriminalistička policijska organizacija (INTERPOL) kao ni Organizacije za obrazovanje, nauku i kulturu Ujedinjenih nacija - UNESCO (*Radio Slobodna Evropa, 2022*).

[1] Među državama koje su prve priznale nezavisno Kosovo, 2008. godine su: Albanija, Francuska, Turska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Nemačka, Sjedinjene Američke Države, Belgija, Švajcarska, Švedska, Austrija, Slovenija, Mađarska, Bugarska, Hrvatska, itd.

[2] Među državama koje su povukle priznanje su: Sao Tome i Prinsipe (2013), Solomonska ostrva (2018), Surinam (2017), Burundi (2018), Liberija (2018), Papua Nova Gvineja (2018), Leseto (2018), Komonvelt Dominika (2018), Grenada (2018), Unija Komora (2018), Madagaskar (2018), Palau (2019), Centralnoafrička Republika (2019), Togo (2019), Gana (2019), Nauru (2019) i Sijera Leone 2020. godine (Izvor: *Kancelarija za Kosovo i Metohiju*, pristupljeno: 15.02.2023.).

[3] Do sada Kosovo je uspelo da postane član sledećih međunarodnih organizacija: Svetska banka (član od 2009. godine), Međunarodni monetarni fond (član od 2009. godine za čiji je ulazak glasalo 96 od 198 država), Evropska banka za obnovu i razvoj, Svetska carinska organizacija (član od 2017. godine). Zatim, u julu 2007. godine Kosovo je postalo punopravni član CEFTA (Centralnoevropski ugovor o slobodnoj trgovini). U junu 2016. Kosovo je postalo 121. član Stalnog arbitražnog suda (Hag), takođe iste godine, u maju, Kosovo primljeno u Uniju evropskih fudbalskih asocijacija (UEFA) i prethodno, 2014. godine Kosovo je postalo član Međunarodnog olimpijskog komiteta (*Radio slobodna Evropa, 2022*).

Sovjetski model autonomije u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ)

Instituti manjinske zaštite koji su postojali u pravnom sistemu u bivšoj Jugoslaviji ostali su prisutni sve do danas i utiču na vođenje manjinske politike. Vil Kimlika smatra da je nasleđe pseudofederalizma iz komunističkih režima uticalo da zemlje Centralne i Istočne Evrope ojačaju otpor prema federalizmu i teritorijalnim autonomijama. Kimlika sovjetski model federalizma označava kao „pseudofederalizam” (Čehoslovačke, SSSR – a i Jugoslavije) jer je podrazumevao podelu vlasti između centralnog i lokalnog nivoa, dok je stvarna vlast bila u rukama Komunističke partije. Ovakva vrsta federalnog sistema nije bila usmerena na prihvatanje različitih identiteta i interesa, već je korišćena kako bi se umanjile i uklonile šanse za etničku mobilizaciju (Kimlika, 2002: 81). Nasledeni TA aranžmani iz sovjetskog perioda prouzrokovali su fragmentaciju unutar novih država, kao što su: Azerbejdžan (Nagorno – Karabah), Uzbekistan (Karakalapja), Tadžikistan (Gorno – Badahšan), Gruzija (Južna Osetija i Abhazija, izuzev Adžarije), Ukrajina (Krim), Moldavija (Gagauzija i Dnje-star odnosno Pridnjestrovlje), uključujući primer Kosova u Srbiji (Isto).

Sovjetski model federalizma karakterisala su četiri nivoa autonomnih jedinica: republike (koje su u praksi tretirane kao regioni), autonomne republike, autonomni okruzi i nacionalni okruzi (Vujačić, 2013: 108). Pal Kolsto navodi: „na duži period veći broj etničkih zajednica uživao je više lingvističkih i kulturnih prava u Sovjetskom Savezu, nego u mnogim multinacionalnim državama modernog sveta” (Kolsto, 2002: 188). Sovjetski model izvezen je u Jugoslaviju (Prema jugoslovenskom ustavu iz 1946. uspostavljen je federalizam), Rumuniju (rumunski predsednik Georgi Georgije Dež uveo je posebne aranžmane, distrikt Transilvaniju za Seke-lje (etničke Mađare). Nikolau Čaušesku ukinuo je taj aranžman). Zatim, sovjetski federalizam takođe je primenjen u Čehoslovačkoj (Slovaci su dobili posebnu državnu teritoriju kao rezultat sporazuma sa Česima, dok Mađari u južnoj Slovačkoj, Ukrajinci u istočnoj Slovačkoj i region Moravija nisu dobili taj status), kao i van Evrope, u Vijetnam i NR Kinu (Kolsto, 2002: 188).

Na drugom zasedanju AVNOJ – a, 1943. godine odlučeno je da će Jugoslavija imati federalno državno uređenje i da će postojati pet konstitutivnih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci) koji će imati svoje republike. Saveznim Ustavom FNRJ (1946) uveden je etnički federalizam. Od svih jugoslovenskih republika (Narodna Republika Hrvatska, Narodna Republika Slovenija, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Narodna Republika Makedonija i Narodna Republika Crna Gora) samo je Srbija federalizovana i podeljena na još dve pokrajine Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu kosovsko – metohijsku oblast. Jugoslovenske nacije su dobile republike, a manjine pokrajine (Bakić, 2011: 224). U literaturi se navodi da je glavni razlog za stvaranje ovih

pokrajina unutar Srbije bio u svrhu realizacije teritorijalnog principa zaštita nacionalnih manjina, kako bi se manjinskim grupama garantovala kulturna, politička i upravna prava i time ostvario princip ravnopravnosti, ipak, sa druge strane s obzirom da su pokrajine mogle blokirati odluke Narodne Skupštine Srbije u praksi je „stvoren jedan perfidan sistem u kome su manjine korišćene da bi se kontrolisala većina” (Ibid, 225).

Na Drugom kongresu KP Srbije, 1949. godine, Petar Stambolić je izjavio da su vojvođanska i kosovsko-metohijska autonomija stvorene zbog „slamanja ostataka velikosrpskog šovinizma” prema nacionalnim manjinama. Jugoslovenski komunisti, po ugledu na sovjetski model autonomije, smatrali su da će se stvaranjem vojvođanske autonomije rešiti pitanje položaja i odnosi nacionalnih manjina, koji u prvi petnaest godina od uvođenja autonomije Vojvodine nisu bili na zavidnom nivou. Težnje jugoslovenskih komunista potvrđuje prvi Statut AP Vojvodine iz 1949. godine, gde se u članu 2. navodi: „U cilju ostvarenja bratske saradnje među narodnostima koje žive u Vojvodini i osiguranja prava nacionalnih manjina utvrđenih Ustavom FNRJ i Ustavom NRS, Vojvodina uživa saglasno izraženoj slobodnoj volji naroda, posebna autonomna prava utvrđena ovim statutom” (Bjelica, 2015: 27).

„Druga” Jugoslavija (1945 - 1992) preuzela je sovjetski model autonomija iz Ustava SSSR (1936). U ustavima nekadašnje SFRJ nisu bili precizno definisani razlozi koji treba da omogućе formiranje autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti. Krajem šezdesetih godina, a naročito posle donošenja Ustava iz 1974. godine, autonomne pokrajine su stekle status konstitutivnih elemenata federalizma, a u praksi su postale republike, naročito na Kosovu i Metohiji, gde se autonomna pokrajina pretvorila u državno nacionalni okvir i gde je albanska manjina bila brojčano dominantna. Albanska nacionalna manjina je u okviru autonomne pokrajine pronašla rešenje za svoje manjinsko pitanje. Na Kosovu i Metohiji, u većoj meri nego u Vojvodini, formiran je birokratsko upravljачki sloj, gde su dominirali Albanci, koji je raspoređivao sredstva koja su slale federacija i Republika Srbija, za ubrzani razvoj Kosova i Metohije, što nije dovelo do veće lojalnosti albanske nacionalne manjine, već obrnuto. Uporedno sa urbanizacijom, razvojem komunikacije, obrazovnog, zdravstvenog sistema rastao je albanski nacionalizam i separatizam, na čijem je čelu bio albanski birokratsko upravljачki sloj (Špadijer, 1996: 141). Politika ujednačavanja” (u oblasti ekonomije, politike, kulture...) koju su jugoslovenski komunisti koristili u svrhu integracije etničkih manjina, albanski politički lideri su iskoristili u svrhu jačanja zaheva za otcepljenjem. U prilog ovome govori i činjenica, koja proizilazi iz Veberovog tumačenja nacije - da je nejednaka raspodela prestiža i moći poslužila kao osnova za etnički i nacionalni sukob u jugoslovenskoj pokrajini Kosovo (Vujačić, 2013: 136).

U većini izbornih kampanja partije mađarske nacionalne manjine pozivaju se na ovlašćenja koje je Vojvodina imala prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine. Posle demokratskih promena građani Vojvodine bili su

nezadovoljni političkim uređenjem u Srbiji, tačnije, položajem i statusom Vojvodine kao i nadležnostima Pokrajine. Istraživanje iz oktobra 2001. godine pokazalo je da se čak 39,1% građana Vojvodine opredelilo za autonomiju Vojvodine iz 1974. godine (Komšić, 2006: 61). Nacionalne manjine u Srbiji traže povratak „starih rešenja“, međutim „stara rešenja“ za upravljanje etnokulturalnošću nisu adekvatna u promenjenim okolnostima, jer bi ojačala već postojeću segregaciju manjinskih grupa.

Ustav Republike Srbije iz 1990. godine napravio je „radikalni zaokret“ u položaju i nadležnostima autonomnih pokrajina. Autonomne pokrajine više nisu bile konstitutivni element federacije, već su dobile status „političko teritorijalna autonomija“. U članu 108, Ustava RS (1990) navodi se: „Autonomne pokrajine obrazovane su u skladu sa posebnim nacionalnim, istorijskim, kulturnim drugim svojsvtvima njihovih područja“. Sa raspadom Jugoslavije manjinsko pitanje je zahtevalo nov i drugačiji pristup, čije su osnove bile postavljene u Ustavu RS (1990) i ustavima republika (Špadijer, 196: 140, 141). Špadijer naglašava da Ustav RS i ustavi republika polaze od koncepta građanina i da u tim okvirima pripadnici nacionalnih manjina mogu zaštititi svoja prava i slobode, što bi značilo da su pripadnici nacionalnih manjina pre svega građani, pa tek onda Albanci, Mađari, Bugari, itd (Špadijer, 1996: 142)

Prema istraživanjima o teritorijalnim autonomijama, posle donošenja Ustava RS (1990) postojali su različiti stavovi. Ispitanici sa Kosova i Metohije preferirali su tadašnji status ili ukidanje svake autonomije. Taj stav je zastupalo 67% ispitanika (1993. godine), a 1994. - 63% ispitanika. U Srbiji je dominirao stav da mađarska nacionalna manjina treba da zadrži tadašnji status (66%), kao i Muslimani - 61% ispitanika. Prema stavovima javnog mnjenja u Srbiji, nije bilo potrebe za nekim posebnim statusom, poput kulturne autonomije, statusa konfederalnog naroda ili teritorijalne autonomije dodeliti ovim nacionalnim manjinama (Mihajlović, 1996: 425).

Prema nekim teorijskim shvatanjima, Albanci su po Ustavu RS iz 1990. godine imali isti status kao germansko stanovništvo u Južnom Tirolu (Orlović, 2008: 226). Prema Statutu autonomije iz 1972. godine, Južni Tirol imao je dve vrste zakonodavnih ovlašćenja: primarna (dvojezičnost, negovanje kulturnih ustanova, prostorno planiranje...) i sekundarna (mesna policija, nastava u osnovnim i srednjim školama, trgovina, kategorizacija radnih mesta ...). Problem Južnog Tirola profilisao je sa jedne strane kao teritorijalno pitanje, a sa druge kao problem očuvanja nacionalnog identiteta germanskog stanovništva u Italiji (Drobnjaković, 1996: 479). Između Kosova i Južnog Tirola povlačena je paralela. Međutim, prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine AP Kosovo je uživala daleko veći stepen samostalnosti nego Statut autonomije Južnog Tirola, što nije bilo dovoljno da zadovolji zahteve albanskog stanovništva (Isto, 481). U novije vreme, bošnjački politički lideri su ideju o autonomiji Sandžaka poredili sa modelom Južnog Tirola, kao i modelom Zajednice srpskih opština (ZSO) na Kosovu (Politika, 2014).

Teritorijalni zahtevi nacionalnih manjina u Srbiji

Prema Ustavu Republike Srbije (2006), član 182: Republika Srbija ima Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu pokrajinu Kosovo i Metohija. Suštinska autonomija Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija urediće se posebnim zakonom koji se donosi po postupku predviđenom za promenu Ustava. Nove autonomne pokrajine mogu se osnivati, a već osnovane ukidati ili spajati po postupku predviđenom za promenu Ustava. Predlog za osnivanje novih ili ukidanje, odnosno spajanje postojećih autonomnih pokrajina utvrđuju građani na referendumu, u skladu sa zakonom. Teritorija autonomnih pokrajina i uslovi pod kojima se može promeniti granica između autonomnih pokrajina određuje se zakonom. Teritorija autonomnih pokrajina ne može se menjati bez saglasnosti njenih građana izražene na referendumu, u skladu sa zakonom.⁴ Kao što smo pomenuli zahtevi nacionalnih manjina za teritorijalnom autonomijom u Srbiji, zasnovani su na monoetničkom principu. Početkom devedesetih godina, partije mađarskih, albanskih i bošnjačkih nacionalnih manjina su u partijskim programima i deklaracijama jasno definisali institucionalno uređenje, nadležnosti kao i granice teritorijalnih autonomija za koju se zalažu.

Prema Subotiću, mađarska trostepena autonomija je na neki način mađarskoj nacionalnoj manjini pružila smernice kako da pravo na samoopredeljenje iskoristi u svrhu odcepljenja (Subotić, 2011:109). Mađarska trostepena autonomija (1992) Šandora Pala obuhvatala je: opštine sa specijalnim statusom, naselja u dijaspori i personalnu autonomiju. Opštine sa specijalnim statusom mogu se međusobno udruživati i stvoriti – Mađarsku autonomnu oblast, kako bi na efikasniji način interesi Mađara bili zaštićeni. Mađarska autonomna oblast – odnosno samouprava Mađara bila bi ostvarena u sledećim oblastima: obrazovanje, zdravstvo, privreda, socijalna zaštita, informisanje, pravosuđe, održavanje reda i mira i obuhvata opštine: Kanjiža, Senta, Ada, Bečej, Bačka Topola, Mali Idoš, Subotica i Čoka. Organi Mađarske autonomne oblasti: skupština, oblasno veće i predsednik autonomne oblasti. Skupština autonomne oblasti

[4] Prema Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 129/2007, 18/2016 i 47/2018), član 27: teritoriju Autonomne pokrajine Vojvodine čine teritorije sledećih opština: Ada, Alibunar, Apatin, Bač, Bačka Palanka, Bačka Topola, Bački Petrovac, Bečej, Bela Crkva, Beočin, Vrbas, Vršac, Žabalj, Žitište, Indija, Irig, Kanjiža, Kikinda, Kovačica, Kovin, Kula, Mali Idoš, Nova Crnja, Novi Bečej, Novi Kneževac, Opovo, Odžaci, Pećinci, Plandište, Ruma, Sečanj, Senta, Srbobran, Sremski Karlovci, Stara Pazova, Temerin, Titel, Čoka i Šid i gradovi: Novi Sad, Zrenjanin, Pančevo, Sombor, Sremska Mitrovica i Subotica. U članu 28. navodi se da teritoriju Autonomne pokrajine Kosovo i Metohija čine teritorije sledećih opština: Vitina, Vučitrn, Glogovac, Gnjilane, Gora, Dečani, Đakovica, Zubin Potok, Zvečan, Istok, Kačanik, Klina, Kosovska Kamenica, Kosovska Mitrovica, Kosovo Polje, Leposavić, Lipljan, Novo Brdo, Obilić, Orahovac, Peć, Podujevo, Prizren, Srbica, Suva Reka, Uroševac, Štimlje i Štrpce i grad Priština. Dostupno: https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/zakon_o_teritorijalnoj_organizaciji_republike_srbije.pdf?script=lat (Datum posete: 28.02.2023.)

bi utvrdila grb, a zastava bi bila crveno - belo - zelena. Glavni argument za mađarsku autonomnu oblast bio je da „Mađari ne žele ništa više, ali ni manje od toga što će Srbi ostvariti u drugim republikama SFRJ” (Pal, 1996: 441). Drugi stepen mađarske autonomije odnosi se na naselja u dijaspori gde Mađari predstavljaju apsolutnu ili relativnu većinu. Lokalni organi samouprave odgovaraju nacionalnom sastavu. Ova lokalna autonomija bi bila ostvariva u petnaest vojvodanskih naselja. Treći stepen odnosi se na „personalnu autonomiju” koja predstavlja originalni doprinos DZVM teoriji i praksi rešavanja manjinskog pitanja (Pal, 1996: 441).

Političko delovanje mađarske zajednice, početkom devedesetih godine, bilo usmereno na teritorijalnu autonomiju Vojvodine, a kasnije se prepliću zahtevi za kulturnom i teritorijalnom autonomijom. Šandor Pal (DZVM) je, 2009. godine, pre smrti, izjavio da mađarska zajednica treba imati ulogu u definisanju statusa Vojvodine. “Mađarsko politiziranje u Vojvodini može se shvatiti i kao permanentno zalaganje za autonomiju. Autonomija bi podrazumevala, ne samo na autonomiju Vojvodine, nego i personalnu autonomiju preko nacionalnih saveta, ideje vezane za teritorijalnu autonomiju, garantovana mesta u parlamentu za manjine, ravnornu zastupljenost u organima uprave i decentralizaciju” (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2009).

Mađarske političke partije nastale raspadom DZVM usvajale su koncept trostepene mađarske autonomije Šandora Pala, među njima su: Savez vojvodanskih Mađara (SVM) na čelu sa Jožefom Kasom, a kasnije sa Ištvanom Pastorom, kao i Demokratska stranka vojvodanskih Mađara. Na parlamentarnim izborima 2007. Mađarska sloga (DZVM i DSVM) i 2008. godine mađarske partije okupljene u Mađarsku koaliciju (SVM, DZVM, DSVM) zastupale su trostepenu mađarsku autonomiju u Vojvodini. Predlog Statuta AP Vojvodine iz 2009. godine, takođe je sadržao zahtev za uspostavljanje mađarske trostepene autonomije. U izbornoj kampanji za parlamentarne izbore 2008. godine, središnja tačka predizbornog programa Mađarske koalicije (MK) bila je trostepena autonomija za Mađare (personalna, kulturna i politička) i etnička odnosno teritorijalna autonomija koja je predviđala formiranje „mađarskog autonomnog okruga”. Regionalnu samouprava pod nazivom “Mađarski autonomni okrug” odnosila se na povezivanje devet opština sa pretežno mađarskim stanovništvom na severu Bačke i Banata u jednu administrativnu celinu, sa Suboticom kao glavnim gradom. U njenom sastavu bile opštine: Ada, Čoka, Mali Idoš, Senta, Kanjiža, Novi Kneževac, Stari Bečej, Bačka Topola i Subotica. Mađarska koalicija je takođe zahtevala reviziju granica pojedinih opština u kojima živi mađarsko stanovništvo, kako bi ušle u sastav „mađarskog autonomnog okruga” (Autonomija, 2008). Jožef Kasa koji je bio Mađarskoj koaliciji, smatrao je da tema manjinske teritorijalne autonomije nije promovisana u pravom trenutku, jer je objavljena u vreme rešavanja pitanja Kosova, što je suzilo manevarski prostor MK za postizborne koalicije. Za razliku od njega, Balin Pastor je istakao sledeće: „Nismo imali nikakvu nameru da s ovim konceptom izađemo tempirano

u izbornoj kampanji, niti zbog toga što je aktuelno rešavanje statusa Kosova" (Autonomija, 2008).

Zahtevi nacionalnih manjina za uspostavljanje teritorijalne autonomije u najintenzivnijoj formi manifestovani su prilikom raspada bivše SFRJ. Danas, zahtevi za teritorijalizacijom etničnosti nacionalnih manjina povezuju se sa Briselskim sporazumom, koji je tehnički uspostavljen 2011, a politički nastavljen 2013. godine, između Beograda i Prištine, koji zapravo predviđa osnivanje Zajednice srpskih opština (ZSO) kako bi se zaštitilo srpsko stanovništvo na Kosovu. Reakcija partija nacionalnih manjina na osnivanje ZSO nije izostala. Može se reći da je taj model kod nekih manjinskih partija ponovo probudio zahteve za teritorijalnom autonomijom. Stranke vojvodanskih Mađara (Pokret mađarske nade, Građanski savez mađara, Demokratski savez Mađara) su objavile: „U svetlu briselskog sporazuma i mađarska zajednica u Srbiji zaslužuje autonomiju sličnog nivoa poput one koja se želi obezbediti srpskoj nacionalnoj zajednici na Kosovu. Želimo skrenuti pažnju srpskoj Vladi na potrebu ukidanja dvostrukih aršina i vođenja otvorenog dijaloga o ovom pitanju" (Blic, 2015). Takođe su, bošnjačke stranke, tačnije lider Stranka demokratske akcije Sulejman Ugljanin je u pismu koje je uputio predsedniku republike Srbije Aleksandru Vučiću, kao i šefu diplomatije EU za spoljnu politiku i bezbednost Žozepu Borelju, specijalnom predstavniku Evropske unije za dijalog Beograda i Prištine, kao i specijalnom izaslaniku SAD za Zapadni Balkan Gabrielu Eskobaru, zahtevao je status za pripadnike bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji po modelu koji je predviđen za formiranje Zajednica srpskih opština (ZSO) na Kosovu i Metohiji (RTV, 2023).

Partije Bošnjaka su međusobno podeljene oko pitanja autonomije Sandžaka. U političkom životu Srbije, sa najizraženijim zahtevima o političkoj i teritorijalnoj autonomiji - izlazila je najstarija bošnjačka stranka - Stranka demokratske akcije (SDA), Sulejmana Ugljanina. Najpre je objavljen Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka (1991. godine), a zatim je raspisan referendum o političkoj autonomiji Sandžaka (1992. godine). Zanimljivo je da se i danas, dvadeset i pet godina nakon objavljivanja Memoranduma, to koriste kao „politički kapital", odnosno bošnjačke partije pozivaju se na Memorandum i raspisani referendum koji predstavljaju izraz volje građana za političkom i teritorijalnom autonomijom Sandžaka. Na referendumu je „potvrđena" autonomija Sandžaka sa odazivom 98,92 % birača, koji su glasali za uspostavljanje teritorijalne Autonomije Sandžaka, i priključivanje jednoj od suverenih republika. Memorandum je podrazumevao zakonodavnu, izvršnu u sudsku vlast Sandžaka. Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka je usvojilo Muslimansko nacionalno veće Sandžaka, 1993.godine u Novom Pazaru. MNVS je sredinom 1993. godine usvojilo i objavilo memorandum, ali ne kako su se građani na referendumu izjasnili za autonomiju Sandžaka, nego za "specijalni status Sandžaka" (NIN, 1999). Memorandumom su utvrđene granice Sandžaka, on bi obuhvatao: Novi Pazar, Sjenicu, Tutin, Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav, Rožaje.

Pored toga u Memorandumu (1993) navodi se da je dokument - izraz volje i potrebe bošnjačkog naroda za redistribucijom političke i ekonomske moći sa federalnog na regionalni nivo.

U drugom dokumentu pod nazivom „Memorandum o autonomiji Sandžaka sa specijalnim odnosima sa Bosnom i Hercegovinom“ (1999. Godine) predviđeno je da u organima Sandžaka učestvuju „konstitutivni narodi“ srazmerno nacionalnoj zastupljenosti prema Popisu stanovništva iz 1991. godine. U ovom dokumentu se navodi da bi Sandžak trebalo da ima status federalne jedinice kako je to bilo predviđalo Zemaljsko anti-fašističko veće 1943. godine, kao i Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka iz 1993. godine (Bašić, 2002: 70-74).

Politička dešavanja u Albaniji i na Kosovu reflektovala su se na radikalizaciju manjinskih zahteva Albanaca na jugu Srbije. Oko 99% Albanaca, 1. i 2. marta 1992. godine na referendumu izjasnili su se za „kulturnu i teritorijalnu autonomiju sa pravom priključenja Kosovu“ (Orlović: 2008, 327). Posle oružanih sukoba na jugu Srbije 2001. godine, albanski odbornici iz skupština opština Preševo, Bujanovac i Medveđa usvojili su ukupno šest političkih deklaracija (2006, 2009, 2012, 2013, 2015, 2018. godine) koje su pozivale na ostvarivanje rezultata referenduma i priključenje Kosovu. Autonomija juga Srbije odnosno „Preševske doline“ (nezvanični naziv, koji koriste albanski politički lideri) je u svetlu dešavanja na Kosovu i Metohiji i Briselskog sporazuma (2013) koji predviđa osnivanje Zajednice srpskih opština (ZSO). Argument koji koriste albanski politički lideri protiv osnivanja ZSO odnosi se na to da Zajednica nije zasnovana na multietničnosti, već objedinjuje opštine u kojima je jedna etnička zajednica (Srbi) većinska. Prema prvom dogovoru o ZSO iz 2013. godine, Zajednica bi uključivala sledeće opštine: Severna Mitrovica, Klokot, Parteš, Ranilug, Gračanica, Zvečan, Zubin Potok, Novo Brdo, Leposavić i Štrpce. Posle dešavanja i incidenata na Kosovu krajem 2022. i početkom 2023. godine, Vašington je zauzeo čvrst stav da se ZSO mora formirati. Ambasador SAD -a na Kosovu Džefri Hovenijer rekao je da: „formiranje Zajednice opština sa srpskom većinom nema alternativu“ i da ne bi trebalo da bude u suprotnosti sa Ustavom Kosova. Izaslanici Evropske Unije Gabrijel Eskobar i Miroslav Lajčak boravili su više puta u Prištini kako bi intezivirali razgovore o ZSO (Gazeta Express, 2023). Premijer Kosova Aljbin Kurti, u februaru 2023. godine izjavio je da ukoliko se uspostavi ZSO na Kosovu, pod uslovom da ne bude jedninacionalna, u skladu sa kosovskim ustavom, što bi ispratilo i gašenje srpskih opština, i priznanje Kosova od strane Srbije, u tom slučaju taj model takođe mora biti uspostavljen na jugu Srbije za Albanace (Bujanovačke novine, 2023).

Zaključak

U praksi vidimo da je sovjetski model autonomije proizveo fragmentaciju unutar država nastalih raspadom SSSR - a, jer su nasledile odnosno za-

držale TA aranžmane iz sovjetskog perioda. Na primeru Druge Jugoslavije, takođe vidimo da je primena sovjetskog modela autonomije bila jedinstvena jer je primenjen teritorijalni princip zaštite nacionalnih manjina, međutim kada se od takve vrste aranžmana odustalo, početkom devedesetih godina 20. veka, vidimo da je nasleđeni TA aranžman iz komunističkog perioda bio neodrživo rešenje za međuetničke odnose. Sa druge strane, partije nacionalnih manjina imaju sopstvene vizije teritorijalnih autonomija u okviru kojih žele da sačuvaju svoju etničku distinktivnost, jer im kulturna autonomija nije dovoljna garancija za to. Takođe, politički lideri nacionalnih manjina koriste teške i prelomne trenutke države kako bi afirmisali teritorijalne zahteve (bilo da se radi o raspadu Jugoslavije, samoproglašenju nezavisnosti Kosova 2008. godine, razgovorima Beograda i Prištine o modelu Zajednice srpskih opština). Teritorijalni zahtevi nacionalnih manjina, ostali su nepromenjeni od početka devedesetih do danas i predstavljaju glavni politički kapital u procesu etnomobilizacije pripadnika nacionalnih manjina, bez naznaka da će biti promenjeni.

Territorial Autonomy and National Minorities in Serbia

Abstract

▼

In this paper, I deal with the demands of national minorities for territorial autonomy. In the early nineties of the 20th century, the parties of national minorities elaborated in detail the demands for the establishment of territorial autonomies in their political programs, and in my paper I will try to answer whether there has been a change in the demands for the territorialization of ethnicity. At the beginning, we will analyze the theoretical explanations of territorial autonomy and its application for the purpose of protecting national minorities. On the example of Serbia, that is, the former Yugoslavia where the Soviet model of autonomy was applied, we see that the territorial principle of protection of national minorities has been present ever since. On the other hand, minority political leaders and parties have different visions of territorial autonomies, which represents a challenge in the process of integration of national minorities.

Keywords

▼

territorial autonomy, national minorities

Literatura i korišćeni izvori:

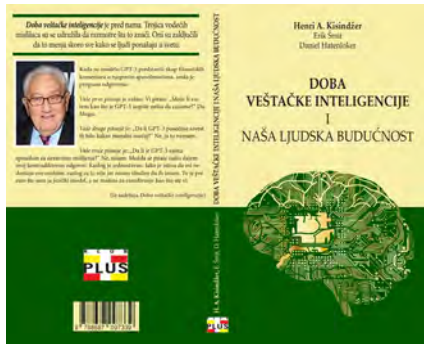
- Bakić, Nada (2011). „Manjinska politika u komunizmu i današnjoj Srbiji“, u: *Strani pravni život* (223-243), god. 55, br. 3. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Baubock, Rainer (2004). “Territorial or Cultural Autonomy for National Minorities?”, u: *The Politics of Belonging, Nationalism, Liberalism and Pluralism*, Wien (221-228).
- Bašić, Goran (2002). *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.

- Bjelica, Slobodan (2015). Sporovi oko autonomije Vojvodine: 1961 - 1974. Beograd: Službeni Glasnik.
- Biber, Florian (2004). *Institucionaliziranje etničnosti*, br. 25, Sarajevo: Internacionalni Forum Bosna.
- Vujačić, Veljko (2013). *Sociologija nacionalizma*, Beograd: JP Službeni glasnik.
- Drobnjaković, Nina (1996). Iskustvo Južnog Tirola i rešavanje položaja nacionalnih manjina. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (137-145). Beograd: SANU.
- Kimlika, Vil (2002). Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi. U V. Kimlika i M. Opalski (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* (27-111). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Kolsto, Pal. (2002). Teritorijalna autonomija kao režim manjinskih prava u postkomunističkim društvima. U V. Kimlika i M. Opalski (ur.), *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?* (184-199). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Komšić, Jovan (2006). Vojvođanski identitet u tranziciji. U *Helsinške sveske*, br. 24 (44-68). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Mihajlović, Srećko (1996). Predstave nacionalnih manjina u javnom mnjenju Srbije. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (421-437). Beograd: SANU.
- Orlović, Slaviša (2008). *Politički život Srbije- između partokratije i demokratije*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Pavković, Aleksandar (2013). Otcepljenje, nasilje i državni razlog. *Političke persepektive*, Vol. 3, No 2 (str. 7-22).
- Pavković, A. & Radan, P. (2008). *Stvaranje novih država - teorija i praksa otcepljenja*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Simeunović, Dragan (2014). *Nacija i globalizacija*. Beograd: Prosveta.
- Subotić, Momčilo (2011). *Srpska Vojvodina i njene manjine*. Beograd: Institut za političke studije.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2009)
- Špadijer, Balša (1996). Politički sistem Jugoslavije i manjinsko pitanje. U M. Macura u V. Stanovčić (ur.), *Položaj manjina u saveznoj republici Jugoslaviji* (137-145). Beograd: SANU.

Internet izvori:

- Autonomija (2008). Balint Pastor: niti uslov niti mrtvo slovo na papiru. Dostupno: <https://autonomija.info/balint-pastor-niti-uslov-niti-mrtvo-slovo-na-papiru/> (Datum posete: 28.02.2022.)
- Deklaracija o položaju sandžačkih Bošnjaka (2009). Dostupno: <https://www.bnv.org.rs/dokumenta/Deklaracija-BNV-iz-2009.pdf> (Datum posete: 01.03.2023.)
- Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 129/2007, 18/2016 i 47/2018). Dostupno: https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/zakon_o_teritorijalnoj_organizaciji_republike_srbije.pdf?script=lat (Datum posete: 28.02.2023.)
- Kancelarija za Kosovo i Metohiju. Dostupno: <https://www.kim.gov.rs/lat/np101.php> (Datum posete: 11.11.2022.)

- Kossev info (2023). Gazeta: Redosled i istorija sporazuma ZSO. Dostupno: <https://kossev.info/gazeta-redosled-i-istorija-sporazuma-o-zso/> (Datum posete: 05.03.2023.)
- Politika (2014). Sandzak organizovati kao Južni Tirol. Dostupno: <https://www.politika.rs/scc/clanak/306040/Sandzak-organizovati-kao-Juzni-Tirol> (Datum posete: 02.03.2023.)
- Radio Slobodna Evropa (2022). Kosovo apliciralo za članstvo u Savetu Evrope. Dostupno: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kosovo-savet-evrope-aplikacija/31845977.html> (Datum posete: 15.02.2023.)
- Radio Slobodna Evropa (2010). Detalji savetodavnog mišljenja MSP o nezavisnosti Kosova. Dostupno: https://www.slobodnaevropa.org/a/MSP_kosovo_srbija_misljenje/2107268.html (Datum posete: 10.11.2022.)
- Radio televizija Vojvodine (2023). Ugljanin: Regulisati status Bošnjaka u Srbiji po modelu predviđenom za ZSO. Dostupno: https://www.rtv.rs/sr_lat/politika/stranacka-hronika/ugljanin-regulisati-status-bosnjaka-u-srbiji-po-modelu-predvidjenom-za-zso_1415928.html (Datum posete: 01.03.2023.)

Veštačka inteligencija (*ChatGPT*) i naša budućnost s njom

Henri A. Kisindžer, Erik Šmit, Daniel Hatienloker,
(2022), *Doba veštačke inteligencije i naša
ljudska budućnost*, Klub Plus, Beograd

Čovek se sučava sa nesagledivim posledicama sopstvene inventivnosti. Pojedinačni pronalazači, univerziteti i države, nastoje da promišljaju inovacije, njihove posledice i strategije odgovorne upotrebe. Veštačka inteligencija (engl. *artificial intelligence*, skr. AI, takođe VI) je ljudski produkt koji menja ljudsko znanje, misao percepciju i razumevanje stvarnosti, ali menja i tok istorije. U odnosu na tradicionalne načine na koje poznajemo svet (vera i razum), sada je veštačka inteligencijana na putu da transformiše ljudsko iskustvo i sagledavanje sveta. Ona je mnogo više od tehnološke revolucije jer zadire u suštinska pitanja onoga po čemu je čovek do sada bio superiorniji - u rasuđivanju. Bez veštačke inteligencije ne bi mogle da rade društvene mreže, veb pretraživanje, video strimovanje, navigacije, *ride-sharing* (deljenje vožnje) i brojne druge usluge.¹ Menjaju se razmišljanja o čoveku, prirodi, ljudskom društvu, našoj zemlji i našoj budućnosti u njoj i u svetu.

[1] Veštačka inteligencija (engl. *artificial intelligence*, skr. AI, takođe VI) je podblast računarstva; GPT znači generativni obučeni transformer (*Generative Pre-trained Transformer*).

Henri Kisindžer (čovjek koji je rođen 1923. godine), je jedan od retkih koji svojim trajanjem svedoči o veku od 1920-ih do 2020-ih. Imajući u vidu svoje ogromno iskustvo i znanje, poslednjih godina posvetio se promišljanju tehnologije koja je promenila svet a i dalje nastavlja da ga menja. Sa dvojicom autora, Erikom Šmitom (bivšim direktorom Gugla) i Danijelom Hattenlokerom, napisao je knjigu „*Doba veštačke inteligencije i naša ljudska budućnost*“. Autori ove knjige postavljaju pitanje gde je granica između čoveka i mašine, između ljudske i veštačke inteligencije? Veštačka inteligencija dolazi do impresivnih i zabrinjavajućih razmera, jer po prvi put koristi svoju logiku da ponudi rešenja koja nisu rezultat samo od strane čoveka unetih podataka, već čini korak napred. Tri primera ukazuju na to. Najpre se 2017. godine desila „tiha revolucija“, kada je program veštačke inteligencije, AlfaZero (*AlphaZero*), koji je razvio Guglov DipMajnd (*DeepMind*) pobedio Stokfiš (*Stockfish*), koji je do tada bio najmoćniji šahovski program na svetu. I to pobedio je u dvadeset osam partija, sedamdeset dve partije odigrane su nerešeno i nijednu nije izgubio. Novina je to što su se prethodni programi oslanjali na poteze osmišljene, izvedene i učitane od strane čoveka, oslanjajući se na ljudsko iskustvo i znanje. Sada, AlfaZero nije imao unapred programirane poteze ili strategije proizašle iz partija koje su odigrali ljudi. Drugi primer zabeležen je početkom 2020. kada su istraživači Tehnološkog instituta u Masačusetsu (MIT) objavili otkriće antibiotika (Halicin) koji je bio u stanju da ubije sojeve bakterija koji su do tada bili otporni na sve poznate antibiotike. Treći primer desio se nekoliko meseci kasnije kada je laboratorija za veštačku inteligenciju OpenAI demonstrirala model nazvan GPT-3 (treća generacija) koji može da generiše tekst nalik ljudskom.² Kompanije OpenAI plasirala je krajem 2022. aplikaciju za konverzaciju na internetu ChatGPT (četvrta generacija) vođen veštačkom inteligencijom. Za samo dva meseca sa chatbot-om razgovaralo je više od 100 miliona ljudi. Pore-

[2] Chatbot je softverska aplikacija koja se koristi za vođenje razgovora na mreži putem teksta ili pretvaranjem teksta u govor.

đenja radi, TikToku je trebalo devet meseci da dođe do 100 miliona korisnika, a Instagramu dve i po godine (podaci Sensor Towera).³ ChatGPT je aplikacija, odnosno program koji ima najbrže rastuću mrežu korisnika u istoriji. Ovaj program obučen je na ogromnom uzorku teksta sa interneta. Može da razume ljudski jezik, da vodi razgovore sa ljudima i generiše detaljan tekst za koji mnogi kažu da je prilično impresivan.⁴ Model GPT može da piše članke ili priče na bazi instrukcija koje mu zadaju korisnici.⁵ Može da rešava brojne zadatke, ali je sklon da daje pristrasne, nefiltrirane, čak i neprecizne odgovore. Ubedljivo barata tekstem, ali ima problem u predstavljanju činjenica. Kao odgovor na OpenAI (ChatGPT), Google je pokrenuo Bard a Microsoft (Sydney) kao čuda mašinskog učenja. Ljudi iz Majkrsofta to kometarišu na sledeći način: "Bard nastoji da spoji širinu svetskog znanja sa snagom, inteligencijom i kretativnošću naše veštačke inteligencije".

Veštačka inteligencija je dostigla nivo u kom uz pomoć mašina može da obavlja poslove koje su do sada obavljali samo ljudi. Njegovom primenom smanjivace se kognitivne sposobnosti ljudi i umanjiti mogućnosti da samostalno razmišljaju, oslanjajući se na automatizovane sisteme. Očekuje se preuzimanje poslova ljudima, dodatno produblјivanje socijalnih razlika. Veštačka inteligencija ubrzano menja način na koji mi razumemo stvarnost i na koji mi učestvujemo u njoj. Menjajući tehnologiju, menjamo i sebe. Softver može da preuzme, ne samo poslove, već i društvene uloge koje su bile svojstvene samo ljudima. Ona postaje široko dostupna i daje mogućnost ljudima da se „igraju“ stvarajući posledice koje ne mogu da se predvide i kontrolišu. Veštačka inteligencija

[3] TikTok je društvena mreža putem koje korisnici snimaju i objavlјuju vide snimke svojim pametnim telefonima, dok milioni korisnika uživaju da ih gledaju. Veštačka inteligencija korisnicima preporučuje sadržaj na osnovu prethodnog gledanja. Postoje jedino vremenska ograničenja za video snimke i upozorenja kojima se zabranјuju dezinformacije, nasilje i određeni grafički sadržaji. To su prvenstveno su smešni video klipovi, duhoviti i šaljivi sadržaji. Američka i indijska vlada su 2020. odlučile da ograniče upotrebu TikToka zbog mogućnosti izvoza podataka u Kinu. To je otvorilo pitanje geopolitičke konfiguracije i regulative.

[4] Ovo je lista zanimanja kojima preti izumiranje: 1. Teleoperateri (prodaja preko interneta); 2. Klinički savetnici i školski psiholozi; 3. Finansijski ispitivači; 4. Revizori, specijalisti za analiziranje finansijskih posledica rizika; 5. Analitičari finansija; 6. Sudije; 7. Službenici za nabavke; 8. Računovođe; 8. Matematičari; 9. Službenici pravosudnog prava; 10. Administratori u obrazovanјu; 11. Finansijski menadžeri; 12. Kreditni službenici; 13. Medijatori (posrednici u sporovima); 14. Epidemiolozi; 15. Geografi; 16. Analitičari upravlјanja; 17. Arbitri; 18. Predavači jezika, geografije, prava, filozofije, sociologije, psihologije, komunikacija, političkih nauka, nauka o kulturi; 19. Knјigovođe. <https://www.danas.rs/zivot/vestacka-inteligencija-uzima-sve-vise-maha-sledeca-zanimanja-bi-mogla-potpuno-da-nestanu/> (mart. 2023.)

[5] Kisindžer Henri A., Šmit Erik, Hatenloker Daniel: „Ako bi mu se dala delimična fraza, on bi mogao proizvesti moguće dopune; ako bi mu se dala tema rečenice, mogao bi proizvesti moguće pasuse; a ukoliko mu se postavi pitanje, može proizvesti moguće odgovore; ako mu se stavi na raspolaganje tema i poneka od osnovnih informacija, može eventualno da napiše sastav; ukoliko mu se da neki dijalog, on može sastaviti transkript mogućeg razgovora. Sve to ovaj program može da uradi o bilo kojoj temi o kojoj postoje informacije na mreži.“ (2022), *Doba veštačke inteligencije i naša ljudska budućnost*, Klub Plus, Beograd, str. 9

će stvoriti svet u kome se odluke donose na tri osnovna načina: preko ljudi (što nam je poznato), zatim putem mašina (što nam postaje poznato) i saradnjom između ljudi i mašina (što ne samo da je nepoznato, već je i bez presedana).

Razmišljajući o implikacijama razvoja i primene veštačke inteligencije, Kisindžer, Šmit i Hatenloker pišu: „U političkom domenu, svet ulazi u eru u kojoj sistemi veštačke inteligencije, vođeni tzv. setom „*Big data*“, u informativnom smislu utiču na kreiranje političkih poruka, krojenje i distribuciju tih poruka različitim demografskim grupama, oblikovanje i primenu dezinformacija od strane zlonamernih aktera sa ciljem da seju društveni razdor, zatim i na dizajn i primenu algoritama za otkrivanje, identifikaciju i suzbijanje dezinformacija i drugih oblika štetnih podataka” (str. 14). Talasi promena koje je donela industrijska revolucija i dalje odjekuju kroz sfere ekonomije, politike, intelektualnog života i međunarodnih odnosa. Koristeći mnoge pogodnosti koje već pruža veštačka inteligencija, polako, prilično pasivno, počeli smo da se oslanjamo na tehnologiju, a da nismo ni registrovali činjenicu naše zavisnosti od nje, niti uvideli sve njene implikacije. U sve većem broju primena, mašine smišljaju rešenja koja prevazilaze domet ljudske mašte. Savremeni pretraživači rukovode se modelima zasnovanim na posmatranom ljudskom ponašanju. Radi se o novoj tehnološkoj revoluciji za koju nas „postojeći filozofski koncepti i društvene institucije ostavljaju uglavnom nespремne” (str. 14). Ulazak u eru veštačke inteligencije otvara nova pitanja o granici ljudskog znanja, o percepciji i razumevanju stvarnosti (društvenim, pravnim, filozofskim, duhovnim, moralnim). Sada je put nauke po malo diskontinuitetan u odnosu na prethodne napretke ili skokove. Na primer, otkrivena je fotografija a zatim film kao „umetnost pokretnih slika”. Otkriven je telefon, pa bežični telefon, i onda mobilni i/ili pametni. Konje je zamenio motor, ali i dalje meren konjskim snagama. Otkrićem računara i interneta, ovi pronalasci ugrađeni su u uređaje koji prate naš svakodnevni život (u naše telefone, vozila, aparate, sigurnosne sisteme, televizore, avione, vojnu opremu). Naši životi su tiho postali okruženi, povezani i u određenoj meri zavisni od totalizirajućeg sveprisustva digitalne sfere i obilja informacija koja je vremenom oblikovala i sajber prostor.

Kako dobro primećuju autori knjige *Doba veštačke inteligencije*, „digitalni svet transformisao je naše iskustvo svakodnevnog života” (str. 63). Menja se naše znanje kao i uverenje (mudrost zasnovana na znanju). AlfaZiro je razvio sopstvene obrasce i veštine poštujući pravila šaha (nije pion išao unazad). Veštačka inteligencija može velikom brzinom da obradi ogromne količine podataka, a „gradivni elementi ovih tehnika ‘učenja’ su algoritmi” (str. 35). Društvene posledice veštačke inteligencije nije lako predvideti. Ona nema samosvest, filozofske uvide i etičke obzire. Ne poseduje ljudske atribute kao što su prijateljstvo, empatija, radoznalost, briga, emocija i imaginacija. Algoritmima se (još uvek) ne može ugraditi moral, sumnja i osećanja.

Već se javljaju i signali zabrinutosti da su ovi sistemi kreirani za stvaranje profita i sprovođenje moći, jer su globalno umreženi i ne podležu kontroli. Moguće je očekivati sve više žrtava usled porasta oružja vojnih aplikacija, korišćenja informacija kao oružja, dezinfomacija (namerno kreiranih neistina), laži i propagande kako bi destabilizovali ljude i društva. Napredak u oblasti algoritama mašinskog učenja je ostvaren u SAD i Kini, a nešto manje u Evropi i Kanadi. Velike sile jedna drugoj „uzimaju meru“. Tehnologije su postale destruktivne a strategije neuhvatljive. Za razliku od atomske bombe koja se lako broji i teško krije, sajber oružje je velika nepoznanica, ostaje tajnovita i diskretna. Trka u pogledu veštačke inteligencije odvija se pre svega između SAD i Kine i delimično Rusije (str. 85). Još 1832, pruski vojni teoretičar Klauzevic je izjavio: „Da bi se suprostavila drugoj sili, jedna sila se oprema izumima umetnosti i nauke“. U toj borbi razvijene države nastoje da privuku vrhunske talente na globalnom nivou. Pola miliona stranih studenata svake godine studira na američkim univerzitetima,⁶ a 2000. na američkim obrazovnim institucijama boravilo je 500.000 stranih profesora.⁷

U svetu se odvija „strateško nadmetanje“ za sisteme nadzora. Jedna priča ide drumom, druga šumom. Jedno se saopštava javno a drugo se radi tajno. Sajber oružje povećalo je ranjivost svih jer je dostupno pojedincima i grupama, teroristima i ratnicima. Jedni drugima pronalaze slabosti u softverima, upadaju bez dozvole (hakuju) i ovlašćenja korisnika (banaka, vojske, ličnih računara). Lakši su upadi a teže je odvracanje (dronovi, bespilotne letilice, baloni, samoupravljaajući automobili). Osim sajber napada i upada u mreže, vodi se onlajn propaganda, prikupljaju se obaveštajni podaci, mešaju se u političke i izborne procese drugih država. Države su oprezne u otvaranju i zatvaranju za nove tehnologije. Ako vlade odluče da ograniče njihov domet ostaju uskraćene za nove tehnologije, ako nemaju mehanizme zaštite mogu imati komercijalne, bezbednosne i druge štete. Evropska unija je započela proces regulisanja veštačke inteligencije nastojeći da uravnoteži evropske vrednosti privatnosti i slobode sa potrebom za ekonomskim razvojem i podrškom kompanijama koje se bave veštačkom inteligencijom.

Kisindžer, Šmit i Hatenloker dobro primećuju: „Centralni paradoks našeg digitalnog doba je da što je digitalni kapacitet društva veći, ono postaje ranjivije“ (str. 93). Veštačka inteligencija je, za svrhe propagandnog rata, u stanju da proizvede čak i veštački stvorene ličnosti, fotografije i snimke sa uznemirujućim posledicama po slobodno društvo, stvarajući podele i mobilišući nezadovoljstva. Javnim ličnostima može se pripisati da su izgovorili i uradili i nešto što nisu. Zato je izazov uspostavljanje mehanizama zaštite, kontrole i nadzora za one koji nas nadziru. To je staro pitanje – ko kontoliše kontrolore? Čak i tamo gde je uspostavljena

[6] Naj Džozef, (2004), *Paradoks Američke moći (Zašto jedna svestka sila ne može sama)*, BMG, Beograd, str. 111

[7] Naj Džozef, (2004), *Paradoks Američke moći (Zašto jedna svestka sila ne može sama)*, BMG, Beograd, str. 63-64

kontrola ona se pokazuje propusnom i poroznom. To je pitanje odnosa susreta ljudske i veštačke inteligencije. Osnivač Majkrsofta, Bil Gejts, napiso je u svom blogu, da je veštačka inteligencija jedan od najvažnijih proboja u modernoj istoriji, upoređujući je sa stvaranjem mikroprocesora, personalnih računara, interneta i mobilnog telefona.⁸ Ona bi mogla da olakša, verovatno i da produži život ljudima unapređujući obrazovanje i medicinu (da analizira zdravstvene podatke, da osmišljava lekove i da predviđa negativne efekte u doziranju lekova). Međutim, ljudi je mogu koristiti na brojne negativne načine. Teroristi uvek otkriju i koriste destruktivni potencijal tehnologije. Problem sa veštačkom inteligencijom je ako počne da odbija poslušnost i ako se okrene protiv svojih tvorca. Ljudi, organizacije i države, uz pomoć tehnike nadziru jedni druge. Pitanje je da li će uspeti da nadziru veštačku inteligenciju. Njeno širenje je teško zaustaviti a njenu zloupotrebu je teško predvideti. Najradikalnija zaštita – biti „*off line*“, verovatno nije rešenje. Između ostalog, tehnološki divovi biju bitku za upotrebu i primenu veštačke inteligencije. Već su usledile reakcije, potpisivanje peticije i zabrane na puštanje programa ChatGPT.⁹ Po Slavoj Žižeku, „potpisnike brine to što su laboratorije za veštačku inteligenciju „ušle u nekontrolisanu trku“ razvoja sve moćnijih sistema koje niko, uključujući njihove kreatore, ne može da razume, predvidi ili kontroliše.“¹⁰ Žižek nas podseća i da je u svojoj knjizi *Homo Deus* (2015), istoričar Juval Noa Harari predvideo da će najverovatniji ishod razvoja veštačke inteligencije biti radikalna podela unutar ljudskog društva, dublja od klasne. Danas, Juval Harari tvrdi da je ovo “prva tehnologija u istoriji koja stvara priču”. Po njemu, ništa ne može biti veća demonstracija moći od stvaranja priča, jer naše kolektivno verovanje u “priču” – između ostalog o veri, finansijama i naciji – podstaklo je dominaciju čovečan-

[8] Bil Gejts. „Počelo je doba veštačke inteligencije“, <https://www.rts.rs//magazin/tehnologija/5156345/bil-gejts-vestacka-inteligencija.html> (mart 2023.)

[9] Više od 1.000 tehnoloških lidera i istraživača putem otvorenog pisma zatražili su od kompanija kao što su OpenAI, Gugl (Google) i Majkrosoft (Microsoft) da paziraju razvoj sistema veštačke inteligencije kako bi industrija mogla da proceni rizike koje oni predstavljaju. Potpisnici upozoravaju da alati vještačke inteligencije predstavljaju “duboke rizike za društvo i čovečanstvo”. Među potpisnicima stručnjaka iz poslovnog, akademskog i tehnološkog sveta nalaze se i Elon Musk, izvršni direktor Tvitera (Twitter) i Tesle, iskusni kompjuterski naučnik Džošua Bendžio (Yoshua Bengio) i izvršni direktor startapa Stabiliti (Stability AI), Emad Mostak (Mostaque). Potpisivanje pisma organizovala je neprofitna organizacija, popularna među tehnološkim milijarderima, Institut za budućnost života (Future of Life Institute). Među razlozima navode se “korporativne neodgovornosti, nedostatak regulative i ogroman broj nepoznanica”. <https://www.slobodnaevropa.org/a/pismo-elon-musk-vjestacka-inteligencija/32342047.html> (mart 2023.); Regulatorno telo u Italiji je izdalo izvršnu zabranu ChatGPT AI chatbota. Kreator ovog servisa, kompanija OpenAI, je optužen za nezakonito prikupljanje ličnih podataka korisnika. Naređeno je da odmah prestane da prikuplja podatke korisnika u Italiji, dok ne prilagodi svoju praksu prikupljanja podataka zakonima u Evropskoj uniji. <https://www.b92.net/tehnopolis/vesti/pocelo-je-italija-zabranila-chatgpt-2311125> (31.03.2023.)

[10] Slavoj Žižek, *Post-humana pustinja*, 25/04/2023, <https://pesanik.net/post-humana-pustinja/>

stva nad Zemljom. Po Harareu, "Nova generacija veštačke inteligencije ne širi samo sadržaj koji ljudi proizvode. Može sam proizvesti sadržaj".¹¹

Kognitivni psiholog i informatički naučnik, Džefri Hinton, za koga se smatra da je „kum veštačke inteligencije“, nakon decenija rada u kompaniji Gugl podneo ostavku početkom maja 2023. godine, uz obrazloženje „da bi mogao da slobodno da priča o rizicima vezanim za veštačku inteligenciju (AI)“. On je radio na neuralnim mrežama i "dubokom učenju" i smatra se da su njegova istraživanja doprinela razvoju servisa kao što je ČetGPT: „U ovom trenutku vidimo da sistemi kao što je GPT-4 prevazilaze čoveka po nivou opšteg znanja i ta razlika je velika. Što se tiče sposobnosti rasuđivanja, nije toliko dobar, ali očekujemo da će uskoro postati sve bolji.“ Po njemu, ljudska inteligencija se, značajno razlikuje od veštačke inteligencije: „Mi smo biološki sistemi, a ovo su digitalni i glavna razlika je u tome da postoji mnogo kopija istih modela sveta. I sve te kopije mogu da uče odvojeno, ali da svoje znanje dele u sekundi. Zamislite 10.000 ljudi i da svaki put kada jedan od njih nauči nešto novo automatski to znaju svi ostali. Upravo na taj način četbot servisi znaju toliko više od čoveka.“¹²

Veštačka inteligencija je ljudska kreacija koja još uvek nema osećaj, svest, niti sposobnost imaginacije. Njena primena može poboljšati i pogoršati ljudski život. Noam Čomski smatra da imamo razloga i za optimizam i za zabrinutost. Optimizam, „jer je inteligencija sredstvo kojim rešavamo probleme“. Zabrinutost, „jer strahujemo da će najpopularniji vid veštačke inteligencije – mašinsko učenje – degradirati nauku i uniziti etiku“.¹³ Po Čomskom, „mehanički umovi će nadmašiti ljudski mozak ne samo kvantitativno, brzinom obrade i veličinom memorije, već i kvalitativno u smislu intelektualnih uvida i umetničke kreativnosti kao izrazito ljudskih sposobnosti“.

Uz veštačku inteligenciju, i pored nje, ljudski razum može da napreduje i da zaostaje. Predviđanje budućnosti ne može se ispustiti preduzimanjem radnji bez ljudskog nadzora, kritičkog promišljanja i bez određenih etičkih principa. Za sada živimo u svetu sa veštačkom inteligencijom bez utvrđenih prava, pravila, principa i ciljeva. Sa veštačkom inteligencijom ne zna se da li su nam veće nade ili strepnje.

Prof. dr Slaviša Orlović

[11] https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2023&mm=04&dd=23&nav_id=2322545 (23.04.2023.)

[12] https://www.blic.rs/vesti/svet/kum-vestacke-inteligencije-zazalio-ai-je-opasna/byrvh0y?utm_source=copy-link&utm_medium=social&utm_campaign=share-button

[13] Noam Čomski, *Lažno obećanje četbotova*, 20/04/2023, <https://pescanik.net/lazno-obecanje-cetbotova/>

Politički život, časopis za analizu politike izlazi od 2011. godine. Izadavač je Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju. Časopis se bavi analizom institucija i političkih struktura (polity), analizom političkih aktera, procesa i područja delovanja različitih aktera (politics), i analizom rezultata i uslova delovanja politike, odnosno političkim sadržajima u vidu javnih politika (policy). Osim politikoloških, časopis pokriva širi spektar tema i problema u oblasti društvenih nauka. U poslednjoj evaluaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja prema Pravilniku o kategorizaciji i rangiranju naučnih časopisa unapređenu je u kategoriju vrhunskog časopisa od nacionalnog značaja (M51). Svi naučni radovi objavljeni od početka 2022. godine biće do daljeg vrednovani prema novom rangu.

Adresa za dostavljanje radova:

politickizivot@fpn.bg.ac.rs

Instrukcije za tehničko oblikovanje radova

Program:

Word for Windows

Pismo:

latinica

Font:

Times New Roman

Veličina fonta:

12

Prored:

1,5 (1.5 lines)

Minimalni obim:

15.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Maksimalni obim:

20.000 karaktera (uključujući i praznine, *with spaces*).

Jezik:

Časopis prima radove na srpskom i engleskom jeziku.

Elementi rada:

Svaki tekst treba da ima naslov, ime i prezime autora, naučno i/ili nastavno zvanje, naziv ustanove u kojoj je zaposlen (univerzitet, fakultet, ime i prezime), kontakt e-mail adresu autora, tekst rada, bibliografiju, apstrakt na srpskom i engleskom jeziku (do 150 reči) i 5 ključnih reči.

Pri navođenju, strana imena prvi put pisati u originalu, a zatim ih transkribovati.

Svaka tabela i/ili grafikon treba da sadrže broj, naslov, izvor, kao i da pokažu svoju funkciju u tekstu.

U fusnote upisivati samo propratne komentare.

Referisanje: Čikaški stil

Na kraju citata otvoriti zagradu i u nju uneti prezime autora, godinu izdanja i stranu.

– jedan autor: (Beyme, 2002: 155)

– dva autora: (Evans i Whitefield, 1993: 548)

– slučaj kada se citira autor čija su dela navedena u spisku literature više puta a izdata iste godine: (Sartori, 2003 b: 143)

U spisku literature autore treba navesti po abecednom redu.

Red navođenja u slučaju knjiga: prezime, ime, godina izdanja, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, izdavač.

Primer:

Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Primer navođenja teksta u knjizi:

Lipset, Seymour Martin and Rokkan Stein, (1967). „Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction”, u: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.

Primer navođenja teksta iz časopisa:

Evans, Geoffrey and Whitefield Stephen, Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

Internet izvori:

Prezime, Ime, datum, „Naziv teksta”. Naziv institucije, <http://www.ipsa.org/publications/ipsr> (Datum posete: 05. 6. 2011)

Autorska prava:

Objavljivanjem teksta autor prenosi sva autorska prava na izdavača časopisa. Autor se obavezuje da rad nije priložio za objavljivanje u drugom časopisu.

Autori snose odgovornost za sadržaj, stavove i verodostojnost činjenica u tekstu.

Political Life - Journal for Policy Analysis has been published since 2011. The publisher is the University of Belgrade - Faculty of Political Science, Center for Democracy. The journal focuses on the analysis of institutions and political structures (polity); analysis of political actors, processes and areas of action (politics); and analysis of the results of politics (political content in the form of public policies). In addition to political science, the journal covers a wider range of topics and problems in the field of social sciences. In the recent evaluation, the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, according to the Rulebook on Categorization and ranking of scientific journals, promoted *Political Life* to the category of leading journals of national significance (M51). All scientific papers published from the beginning of 2022 will be valued according to the new rank (until the new ranking).

E-mail address for submission of papers:

politickizivot@fpm.bg.ac.rs

Technical instructions

Program:

Word for Windows

Letter:

Latin

Font:

Times New Roman

Font size:

12

Spacing:

1.5 (1.5 lines)

Minimum volume:

15,000 characters (with spaces).

Maximum volume:

20,000 characters (with spaces).

Language:

The journal accepts submissions in Serbian and English.

Submission needs to contain:

title, name and surname of the author, scientific and / or teaching title, name of the institution where he is employed (university, faculty, institute, etc.), contact e-mail address of the author, text of the paper, bibliography, abstract in Serbian and English (up to 150 words) and 5 key words.

For submissions in Serbian:

when quoting, write the foreign names in the original for the first time, and then transcribe them.

Each table and / or chart should contain a number, title and source.

Footnotes should contain only comments.

Referencing:

Chicago style

At the end of the quote, open the bracket and enter the author's last name, year of publication and page.

- one author: (Beyme, 2002: 155)

- two authors: (Evans and Whitefield, 1993: 548)

- when quoting an author whose works published in the same year are listed in the bibliography several times: (Sartori, 2003 b: 143)

The authors should be listed in alphabetical order.

Order of citation in the case of books: surname, name, year of publication, title of the book (in italics), place of publication, publisher.

Example:

Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.

Example of quoting a chapter in an edited book:

Lipset, Seymour Martin and Rokkan Stein, (1967). "Cleavage Structure, Party Systems and Water Alignment: An Introduction", in: *Party Systems and Water Alignments Cross-National Perspectives*. New York: The Free Press.

Example of quoting a text from a magazine:

Evans, Geoffrey and Whitefield Stephen, Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe: *British Journal of Political Science*, Vol. 23, no. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

Internet sources:

Last name, First name, date, "Title". Name of institution, link, (Accessed: Month, Date, 2011)

Copyright:

By publishing the text, the author transfers all copyrights to the publisher of the journal. The author obliges herself/himself not to submit the paper for publication in another journal.

The authors are responsible for the content, attitudes and credibility of the facts in the text.

Politički život

Časopis
za analizu politike

Jun 2023

Broj

24

ISSN 2217-7000

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

CENTAR ZA
DEMOKRATIJU